It-Toponomastika ta' Malta:

IL-MELLIEĦA U MADWARHA

Alex Camilleri

Fl-artiklu li kont ktibt fil-ħarġa numru 29 tal-*Imnara* qsamt magħkom xi tagħrif li kont ġbart dwar il-peniżola tal-Aħrax tal-Mellieħa, li tista' tgħid hija l-aktar parti mtarrfa tal-gżira ta' Malta. Konna tajna titwila mill-qrib kemm lejn il-pajsaġġ ta' fuq l-art kif ukoll lejn dak ta' mal-baħar, u rajna wkoll kif l-aspett kulturali u toponomastiku ta' din ir-rokna tal-gżira huwa magħġun magħhom it-tnejn. Ma setax jonqos ukoll li naraw taħlita ta' rkejjen imwarrba u bilkemm mittiefsa, u oħrajn li tħassru kważi għal kollox fi żminijiet reċenti wara li nħakmu minn firxa bla rażan ta' bini jew minn interventi oħra li ftit li xejn taw kas tal-ambjent ta' madwarhom. Dan kollu li għadni kemm għidt igħodd mhux biss għall-Aħrax, iżda wkoll (jekk mhux aktar) għall-Mellieħa u l-madwar tagħha, li għadhom s'issa jħaddnu fihom uħud mill-aktar ambjenti verġni, filwaqt li fi bnadi oħra tilfu mhux ftit mill-karattru u l-ġmiel tagħhom matul l-aħħar erbgħin sena. F'dan l-artiklu xtaqt li nżur dawn l-inħawi magħkom, u se nibda sewwasew fejn kont ħallejt fi tmiem l-artiklu li ktibt dwar l-Aħrax.

L-Għadira u madwarha

Il-vjaġġ tagħna jibda taħt it-Torri l-Aħmar fl-inħawi *tal-**Qammieħ***, fejn l-artijiet għoljin tal-Aħrax jaqtgħu ħesrem biex flokhom jitfaċċa għonq (*isthmus*) ta' art baxxa wara L-Għadira. Is-sinjal tal-ixpakkatura ġeoloġika qawwija ta' bejn dawn iż-żewġ artijiet jidher sew bħala ħondoq fond imsejjaħ ***Il-Ħarq tan-Niġes*** (il-kelma "ħarq" tfisser xaqq, filwaqt li "tan-niġes" huwa laqam ta' persuna u m'għandux rabta mal-baħar imniġġes li b'kumbinazzjoni hemm fil-qrib minħabba bokka tad-dranaġġ). Meta wieħed iqabbel is-saffi tal-blat fuq iż-żewġ naħat tal-Ħarq, jirriżulta li l-forza li refgħet 'il-Aħrax u għaddset l-artijiet ta' maġenbu ħolqot ċaqliq m'ogħla bosta sulari tant li is-saff tal-qawwi ta' fuq f'***Ġebel Imbark*** qiegħed fl-istess livell li fih jinsab iż-żonqor t'isfel man-naħa ta' ***Rdum il-Qammieħ***. Dan iċ-ċaqliq tal-art matul eluf ta' snin kien fattur ewlieni fit-tiswir tal-Mellieħa u tal-parti ta' fuq ta' Malta, minbarra li qata' lil Għawdex u 'l Kemmuna minn ma' Malta. Fi ftit kliem, il-movimenti tal-art qasmu l-medda daqsiex ta' bejn Ħondoq ir-Rummien u l-*Victoria Lines* fi blokok kbar, bi xquq (*faults*) fondi bejniethom. Dawn il-blokok tħaxknu u żżerżqu kontra xulxin, b'mod li uħud minnhom intrefgħu 'l fuq biex iffurmaw sensiela ta' għoljiet tawwalin, filwaqt li l-oħrajn ta' bejniethom tniżżlu 'l isfel biex saru artijiet baxxi li uħud minnhom sfaw saħansitra mgħaddsa taħt il-baħar. Fost il-meded li għolew naraw Il-Qala (f'Għawdex); Kemmuna; l-Aħrax; il-Bisqra; il-Mellieħa u Selmun; ix-Xemxija u l-Manikata; l-Imġarr u l-Wardija; u x-xifer għoli ta' bejn Ħal Għargħur u l-Baħrija. U dawk li tbaxxew jinkludu: iż-żewġ fliegi ta' madwar Kemmuna; Iċ-Ċumnija u l-Għadira; Qasam Barrani u l-Ħofra; il-Miżieb u l-Mistra; il-Pwales u l-Port ta' San Pawl; u l-witat ta' Binġemma u Burmarrad. Uħud mill-aktar sinjali ċari tal-qsim innifsu narawhom madwar Ħondoq ir-Rummien f'Għawdex, fil-Ħarq tan-Niġes, fl-Arġentier (ħdejn il-Manikata), u matul il-*Victoria Lines* (ngħidu aħna f'San Ġużepp tat-Tarġa ħdejn il-Mosta).

Minn Ġebel Imbark, l-art tinżel qisha żurżieqa wieqfa (***Il-Mejjieli***) lejn ***Iċ-Ċumnija***, għar tond nofsu sfrundat li llum jidher bħala ħofra kemmxejn fonda qisha borma. Iċ-Ċumnija ħadet isimha minħabba li meta l-baħar qawwi mill-punent kien iħabbat għal ġo fiha, ir-raxx fin kien jiżbroffa 'l fuq bis-saħħa minn ġo toqba fis-saqaf, qisu duħħan. L-istess effett fil-maltemp, kif ukoll l-istess tixbiħ, narawhom ukoll fin-naħa t'isfel ta' Malta, sewwasew f'Għar id-Daħħân qrib ix-Xgħajra. Fl-inħawi taċ-Ċumnija, xi kitbiet qodma isemmu wkoll għar b'isem stramb: Abela jniżżlu bħala "Ghar tal-Bettieus" bla ma jgħid wisq dwaru, filwaqt li l-mappa ta' Ciantar turina bejn wieħed u ieħor fejn jinsab u ssemmih "Ghar Betticus". Kittieba oħra bħal Aquilina u Bezzina nterpretaw dan il-ħjiel bħala ***"Għar Bettiewes"***, iżda għandi dubju dwar kemm hija korretta din il-konklużjoni. Skond ma kienu qaluli xi Mellħin bla ma kienu aktar preċiżi, x'imkien fil-viċin hemm post li jsibuh bħala ***L-Imbidjuż***; u din naraha tixbaħ wisq lill-kelma "tal-Bettieus" li jsemmi Abela. Milli stajt nifhem dan huwa l-għar imdaqqas li jinsab maqrus bejn iċ-Ċumnija u Ġebel Imbark, ġo daħla ħelwa bil-ġnub weqfin, għalkemm dan huwa biss wieħed minn xi sitt għerien li hemm mal-baħar madwar iċ-Ċumnija. Tassew ħasra li f'post sabiħ bħal dan kienet infetħet mhux biss bokka tad-dranaġġ ewlenija, iżda wkoll miżbla mdaqqsa; suppost li s-sitwazzjoni għandha titjieb xi ftit ġaladarba għadu kemm inbena impjant għat-tisfija tad-dranaġġ, u suppost li kellhom isiru xi tħejjijiet biex titneħħa l-miżbla. Iż-żmien jagħtina parir.

Peress li hija maqrusa bejn artijiet ogħla minnha, kemm lejn it-tramuntana kif ukoll lejn in-nofsinhar (fejn tinsab l-għolja xagħrija *tal-**Bisqra***), iċ-Ċumnija hija wkoll il-bidu ta' wied qasir u wiesa' (***Il-Wied tal-Qammieħ***) li għandu qlib ħafif lejn il-grieg il-lvant, dovut għal ċaqliq ieħor li xaqleb il-gżira ta' Malta kollha kemm hi. Għaldaqstant, l-ilma li jilqa' fih dan il-wied jinġabar qrib il-bokka tiegħu, fejn joħloq għadira kbira salmastra li tat isimha lill-inħawi ta' madwarha – appuntu ***L-Għadira***. Din tiġbed lejha bosta għasafar tal-ilma u għaldaqstant hija mħarsa bħala riserva naturali. Qabel ma sarulha xi interventi fis-snin '80, kienet tinxef kważi għal kollox fis-sajf, u kien jibqa' l-melħ f'wiċċ il-ħamrija. Għaldaqstant, fil-medjuevu kienet isservi bħala salina (jew mellieħa) kbira, u ħafna jaħsbu li minn hawn tnissel isem ir-raħal tal-Mellieħa. L-użu tagħha għal dan il-għan naqas meta l-Kavallieri bnew kumpless ġdid (Is-Salini) ħdejn Burmarrad. Huwa għalhekk li f'ħafna mapep qodma l-Għadira tidher immarkata bħala *Saline Vecchie*, biex tingħaraf mill-oħrajn (*Saline Nuove*). Quddiem l-Għadira tiftaħ l-akbar bajja fil-Gżejjer Maltin (***Il-Qala tal-Mellieħa***), imfittxija ferm għar-ramla twila li fiha. Ir-ramla nnifisha jgħidulha ***Ir-Ramla tal-Mellieħa***, iżda ħafna nies jirreferu għaliha bħala "L-Għadira". Propjament hemm żewġ ramliet, mifrudin minn plajja qasira ta' blat imsejħa ***Tan-Nofs***, li mhix għajr it-tarf sporġut tal-għolja tal-Bisqra. Hemm min igħid li l-lok fejn kien seħħ in-nawfraġju ta' San Pawl jinsab 'l hawnhekk, aktarx fil-punt imsejjaħ ***L-***

Iskoll (illum immarkat b'arblu li jixref minn wiċċ l-ilma), fejn f'nofs ta' baħar il-qiegħ jerġa' jitbaxxa mhux ftit tant li miegħu ġieli nkaljaw xi dgħajjes. Dwar il-post fejn tkisser il-ġifen ta' San Pawl hemm kontroversja sħiħa, iżda dwar din nitkellmu aktar 'il quddiem.

Inqas magħrufa huma ***L-Irziezet tal-Għadira***, misturin mal-ġenb ta' wied żgħir (fergħa tal-Wied tal-Qammieħ) imrekken taħt il-Bisqra, mhux wisq 'il bogħod mill-kumpless turistiku Daniż. Hawnhekk hawn binja qadima li għad għandha arma ta' żmien il-Kavallieri fuq il-faċċata tagħha, u qribha hemm ukoll mina ta' l-ilma u bir b'sienja miegħu; dawn jieħdu l-ilma minn taħt il-Bisqra. Qalb l-għelieqi ta' ġol-Wied tal-Qammieħ kien hemm xi swieni oħra, kif ukoll għadd ta' ġwiebi qodma, bjar u ħwat, mentri fil-parti tal-wied li hija eqreb lejn l-Għadira jinsabu l-artijiet ta' ***Il-Ħamra*** (li tingħaraf mill-palma li tinsab ħdejha), ***L-Aħdar*** (jew ***Ta' l-Aħdar***) u ***Is-Sontina*** (qrib il-mogħdija li ddaħħlek ġo l-Għadira). Aktar 'il fuq, viċin taċ-Ċumnija, hemm ukoll xi fdalijiet ta' ħamrija ffossillizzata (depożiti Kwaternarji) sewwasew fejn mal-Wied tal-Qammieħ jingħaqad wied ieħor baxx li jserrep 'l isfel minn bejn l-għoljiet tal-Bisqra u ***Il-Gudja***. Din tal-aħħar isimha magħha, peress li bħalma rajna f'artikli oħra l-kelma "gudja" tfisser għolja.

Man-naħa l-oħra tal-Bisqra hemm ukoll wied ieħor baxx bl-għelieqi fih u madwaru; fl-għamla tiegħu jixbaħ lill-Wied tal-Qammieħ u fil-fatt ifforma bl-istess mod bħalu. Anke dan għandu għadira salmastra mdaqqsa (f'dal-każ ***Il-Ħofra***) sewwasew fejn l-aktar parti baxxa tiegħu tiftaħ għal mal-baħar. Dan il-qasam agrikolu kbir jinsab max-xaqliba ta' barra nett tal-Mellieħa u jsibuh bħala ***Qasam Barrani***. Għal ġo fih jaqilbu għadd ta' widien imdaqqsin u fondi li jinżlu minn fuq l-għolja tal-Mellieħa, fosthom ***Il-Wied tal-Ħanżira*** li jibda minn wara l-barriera f'***Tat-Tomna***, u ***Il-Wied tal-Għajn*** li jgħaddi biswit il-liwja qisha "S" tat-triq ewlenija li tinżel minn ***Ta' Pennellu*** lejn Ir-Ramla tal-Mellieħa. Bejn dawn iż-żewg widien jinsabu l-artijiet weqfin ***Tal-Għajn***, b***ir-Razzett tax-Xjaten*** jittawwal għal fuqhom. Aktar milli razzett li jsegwi t-tifsila tradizzjonali, dan tal-aħħar huwa bini għoli, tawwali u riġmentat fit-tqassim tiegħu minn ġewwa, tant li jagħtik x'tifhem li aktarx kien fih xi stalel importanti ta' Żmien l-Ordni jew tal-bidu ta' Żmien l-Ingliżi, l-istess bħall-Kavallerizza f'Marsaxlokk. Mad-daqqa t'għajn jidher li seta' tlaqqam hekk minħabba li t-tronob tat-turġien weqfin li jagħtu għal fuq il-bjut jidhru qishom par qrun, għalkemm maż-żmien nibtet leġġenda lokali li skontha dawn l-istalel inbnew mix-xitan f'lejl wieħed! ***L-Għar ta' Żamberat*** jinsab imrekken wara r-razzett u jiftaħ għal fuq ħofra mdaqqsa (aktarx oħra bħall-Maqluba) li tħaddan fiha r-roqgħa ta' egħlieqi ***Ta' Randa***. Skond x-xeħta naturali tal-art, il-Wied tal-Ħanżira u l-Wied tal-Għajn kienu jaqilbu lejn Qasam Barrani, iżda llum it-tnejn li huma jferrgħu għal ġo kanal artifiċjali dejjaq (aktarx tas-Seklu XIX) li jdawwar ilmijiethom lejn Il-Prajjet.

In-naħa l-ġewwenija tat-triq tħares għal fuq ***Il-Ħalqun***, isem li mhux spjegat fid-dizzjunarju iżda li kemm hawnhekk kif ukoll lejn il-Ġnejna (Il-Ħalqun, jew Wied il-Ħalqun) narawh assoċjat ma' wied bi ġnub għoljin. U tabilħaqq hawn għandna ħondoq fond fir-ras ta' ***Wied San Niklaw***. Wieħed mis-sensiela ta' aktar minn sitt għerien li għandu fuq ġenbu kien ġie kkonvertit f'kappella medjevali (***San Niklaw***, jew ***L-Għar ta' San Niklaw***) li tagħha għad fadal xi ħjiel minqux mal-ġewwieni ta' l-għar. Ir-raba' għammiel ta' ***Ġnien San Niklaw*** qiegħed f'qiegħ il-wied, misqi minn nixxiegħa li tgelgel minn taħt għar ieħor daqsiex b'razzett qadim mibni ġo fih. F'dan it-tip ta' isem, il-kelma "ġnien" għandha tinftiehem bħala ort fejn jitkabbru s-siġar f'xi wied kenni u mogħni b'xi għajn ta' ilma naturali. Madwaru hemm ukoll xi oqbra qodma ma' ġenb it-triq, kif ukoll żewġ trunċieri żgħar ta' Żmien l-Ingliżi (1903) mperrċin fl-għoli max-xfar tal-qraten li jagħtu għal fuq il-ħondoq. L-artijiet ta' ***Bejn il-Ġonna*** jifirdu 'l dan il-ġnien minn ieħor bħalu (***Ġnien Ingraw***) li jinsab bejnu u l-qalba tal-Mellieħa, f'wied aktar imserrep (***Il-Wied ta' Ġnien Ingraw***) li wkoll fih sensiela ta' għerien u għajn oħra ta' l-ilma ħelu. Għalkemm dawn iż-żewġ widien jibdew bħala ħniedaq fondi, jispiċċaw kważi fix-xejn f'kanali dojoq li jarmu l-ilma tax-xaba' direttament għal ġol-baħar ħdejn l-artijiet illum mibnija taċ-Ċens; aktarx li Wied San Niklaw kien jiftaħ għal ġol-Ħofra qabel ma ġie mdawwar artifiċjalment għal ġo gandott maġenbha.

L-irdumijiet tal-punent

Hekk kif tħalli ċ-Ċumnija, ix-xatt jogħla u l-ġenb wieqaf tal-Gudja jagħti għal fuq il-baħar bħala rdum għoli b'xi tirxien u tifrik tal-blat taħtu; dawn jintlaħqu minn ġo kunsentura mal-faċċata tal-irdum li sservi bħala minżel. Iżda hawnhekk wieħed irid joqgħod attent meta jkun qed jittarraf jew jixxabbat, għax il-blat ta' dan ***L-Irdum l-Ikrah*** jitfarrak mix-xejn. Madwar għoxrin sena ilu, niftakar lil ħabib tiegħi jaqa' m'ogħla żewġ sulari wara li tqaċċat bih xifer ta' blata x'imkien taħt il-minżel li semmejt. Ġietu tajba għax ħelisha ħafif, iżda xorta weġġa' sew u ħadna battikata ġmielha biex tellajnieh lura 'l fuq. X'aktarx li isem l-irdum għandu x'jaqsam man-natura perikoluża tiegħu pjuttost milli ma' nuqqas ta' sbuħija. Ftit 'il bogħod, mill-Irdum l-Ikrah toħroġ 'il barra ***Ras in-Niexfa***, ponta għolja u rqieqa (isimha magħha) li mhix wisq inqas perikoluża biex tixxabbat magħha, tant li anke hawn smajt li kien hemm min iċċaqlaq xi blat bih. Il-veduta panoramika mill-inħawi ta' Ras il-Qammieħ u t-Torri l-Aħmar għal fuq l-Irdum l-Ikrah, Ras in-Niexfa u l-irdumijiet ta' warajhom hija tassew sabiħa u tidher spiss fil-pubblikazzjonijiet turistiċi. Xi mapep u kitbiet qodma jgħidulna wkoll li x'imkien 'l hawn (aktarx lejn iċ-Ċumnija) hemm ukoll ***Irdum Stas***, iżda dan ma rnexxilix insib eżatt fejn huwa, u forsi mhux għajr isem ieħor għall-Irdum l-Ikrah. Hekk kif iddur ma' Ras in-Niexfa, l-irdum jersaq lura ħesrem lejn il-lvant u jibdel ismu għal ***Irdum l-Ixquq***, isem li f'kitbiet u mapep qodma narawh miktub bħala "Rdum l-Ixqaq", "Irdum Xaqqa" u diversi tagħwiġiet tagħhom. Dan l-irdum ikennen taħtu daħla tawwalija ta' baħar b'ramla ċkejkna fuq ġewwanett. Din jisimha ***Il-Prajjet*** (diminuttiv ta' "port") jew ***Il-Għant*** (minħabba l-forma tawwalija tagħha qisha għant ta' sikkina jew xabla), għalkemm donnu li l-Mellħin aktar jirreferu għad-daħla bl-istess isem ta' l-irdum (***Ix-Xquq***). Dwar il-kelma

"Prajjet", ta' min igħid li d-dizzjunarju t'Aquilina jipprova jagħti tifsira abbażi tal-kelma Taljana "prato", iżda jidher li din hija żbaljata. Interessanti wkoll li din hija waħda mill-ftit bajjiet imdaqqsin li ma ffurmatx bħala bokka ta' wied, u fil-fatt m'għandha ebda wied naturali li jagħti għaliha; hawnhekk l-elementi wessgħu t-tarf tal-qasma geoloġika li tifred il-Bisqra minn Qasam Barrani. Għall-istess raġuni, iż-żewġ ġnub tal-bajja huma differenti minn xulxin għax filwaqt li l-art ta' taħt Irdum l-Ixquq hija taflija u miksija b'tirxien kbar li waqgħu għal isfel, il-ġenb l-ieħor huwa sies wieqaf li jaqta' dritt għal ġol-baħar. Dan is-sies ġie sfigurat għal kollox fis-sebgħinijiet meta, biex inħadem il-film "Popeye", inbena moll kbir u ċċarrtet biċċa sew mis-sies biex tgħaddi triq dritta għal isfel. Anke l-bajja tilfet nofs il-bixra naturali tagħha, peress li l-istrutturi u l-binjiet supppost temporanji li kienu saru għal waqt il-ħdim tal-film mhux biss baqgħu ma tneħħew qatt minn fuq il-post, anzi saru aktar interventi li xejn ma jaqblu mal-ambjent ta' madwarhom.

Is-sies li għadna kemm semmejna jispiċċa f'ponta dejqa magħrufa bħala ***Ras il-Prajjet*** jew ***Il-Ponta ta' Bunaħħâla***. Din hija waħda mit-tliet ponot li joħorġu mit-tarf tal-qortin wiesa' ta' ***Bunaħħâla***, li jisporġi minn ħdejn l-aktar tarf imbiegħed ta' Qasam Barrani għal fuq il-baħar miftuħ. Dan l-isem narawh f'għadd ta' mapep qodma (normalment f'xi forma Taljanizzata bħal "Buno Cala", "Bunochala", eċċ.) u għadu ħaj fuq fomm in-nies tal-inħawi. Iżda hemm dubju dwar jekk tnissilx minn xi trobbija tan-naħal fl-imgħoddi jew inkella minn xi siġar tal-palm li setgħu kienu jikbru fil-qrib, ġaladarba bl-Għarbi l-palma wkoll jgħidulha "nakhla" (jiġifieri bil-"ħ" aktar qawwija, bl-ittra خ minflok l-ittra ح li tixbaħ lill-"ħ" normali tagħna) u jidher li din il-kelma kienet ukoll tintuża fil-Malti semitiku ta' dari għalkemm illum intilfet. Mad-daqqa t'għajn, it-tagħwiġiet li jidhru fil-mapep jagħtuk x'tifhem li t-tieni tifsira hija dik korretta. Il-qortin għandu ġnub weqfin mad-dawra kollha, u fil-faċċata tiegħu għandu xi erba' għierien mal-livell tal-baħar. L-akbar wieħed fosthom igħidulu ***L-Għar ta' Bunaħħâla***, u l-istess isem ġieli nsibuh estiż għall-għerien kollha magħdudin flimkien, jiġifieri ***L-Għerien ta' Bunaħħâla***. Eżatt fuq dawn l-għerien, ***Il-Wied ta' Rdum*** iwaddab ilmijietu minn fuq is-sies għal isfel; dan il-wied imdaqqas huwa l-uniku wieħed fost il-widien li jinżlu mill-Mellieħa li jaqleb lejn l-irdumijiet tal-punent. Hawnhekk stess kienet saret il-bokka tad-dranaġġ ta' Ras il-Prajjet li suppost għandha titneħħa biex b'hekk tibqa' biss l-oħra akbar li hemm fiċ-Ċumnija. It-tieni ponta li toħroġ minn Bunaħħâla hija matnazza u maqtugħa minn taħt, u isimha (***Il-Poppa tal-Ġifen***) jixirqilha tassew; max-xifer tagħha kienet inbniet *rifle range* ta' Żmien l-Ingliżi. Hemm imbagħad it-tielet ponta (ma nafx x'jgħidulha), minfuda minn tieqa naturali żgħira mal-baħar, li tħares lejn id-daħla mdaqqsa u pittoreska ta' ***L-Għawseġ***. B'xorti tajba, din id-daħla mwarrba għadha mhux mittiefsa, għall-kuntrarju ta' uħud mill-postijiet fil-qrib li dari kienu daqstant ieħor sbieħ. Hawnhekk għadha tikber kotrana x-xitla xewwikija tal-għawseġ (*box thorn* bl-Ingliż, jew *spina santa* bit-Taljan), li hija kemmxejn rari fil-kumplament tal-Gżejjer Maltin. L-istess bħall-Prajjet, din id-daħla għandha sies wieqaf fuq il-ġenb li jmiss ma' Bunaħħâla mentri minn taħt l-irdum li jdawrilha l-ġnub l-oħra tagħha (***Irdum il-Għawseġ***) jixref talut tafli b'ħafna tirxien li waqgħu għal fuqu. U propju fejn jiltaqgħu s-sies u l-irdum tinsab ferqa baxxa b'passaġġ dejjaq li jinżel għal isfel minn qalb it-tafal. Id-dizzjunarju ta' Aquilina l-ewwel isemmi l-kelma "għawseġ" bħala isem ta' xitla u jindikaha bħala toponimu ta' post mhux identifikat, imbagħad isemmi separatament lil "Rdum il-Għawseħ" (aktarx żball) bħala post fil-limiti tal-Mellieħa u għalih jagħti spjegazzjoni għal kollox differenti u kemmxejn imqanżħa. Issa wasalna mat-tarf tal-għolja tal-Mellieħa, sewwasew taħt l-artijiet ta***l-Mansab*** (jew ***Iċ-Ċens tal-Mansab***), ***Ta' Ciantar*** u ta' ***Għajn Żnuber***. Dwar tal-aħħar se nitkellmu aktar 'il quddiem. F'nofs dawn l-artijiet jinsab ***It-Torri ta' Ciantar*** (jew ***It-Torri ta' Għajn Żnuber***) li jittawwal lura għal fuq l-irdum; jintlaħaq direttament mit-triq li tgħaqqad il-Mellieħa mal-Manikata, sewwasew fejn it-triq tikser f'daqqa qisha minkeb. Mill-ftit ħjiel li sibt, jidher li dan it-torri nbena lejn il-bidu ta' Żmien l-Ingliżi, iżda daqshekk naf dwaru. Illum jinsab fi stat ħażin, kemm minħabba t-telqa u l-vandaliżmu li ħakmuh matul is-snin, kif ukoll (skond ma jgħidu) minħabba li kien intlaqat minn sajjetta. Skond il-mapep ta' Żmien il-Kavallieri, x'imkien fil-viċin kien jinsab *Censo dei Falconi*, aktarx traduzzjoni bit-Taljan ta' xi toponimu Malti li ma wasalx għandi, sakemm mhuwiex ħaġa waħda maċ-Ċens tal-Mansab.

Malli taqbeż l-Għawseġ, l-irdum jieħu bixra ferm aktar salvaġġa kollha blat imqaċċat, tant li hemm fejn tintilef ġo fih. L-ewwel parti jsibuha bħala ***L-Irdum ta' Beċċuna***, u tintlaħaq mi***x-Xagħra ta' Għajn Żnuber*** permezz ta' taraġ kbir u qadim (***Il-Minżel***) li kien inbena b'sengħa liema bħalha mal-faċċata ta' l-irdum fl-imgħoddi. Dan it-taraġ iwassal ukoll għal qala ħelwa li tinsab taħt ir-riħ tal-irdum, hekk kif dan jikser 'il barra lejn il-punent u jibdel ismu għal l-***Irdum id-Delli***. Dan l-isem ġej mill-fatt li hawnhekk l-irdum iħares lejn it-tramuntana u għaldaqstant jara inqas xemx. Uħud mill-bosta blatiet kbar li waqgħu għal taħt dan l-irdum sabu ruħhom nofshom mgħaddsin taħt l-ilma, u għaldaqstant jidhru bħala skollijiet imdawrin bil-baħar; fost dawn insibu ***L-Iskoll ta' l-Għasafar*** u ***Dahar il-Ħmar***. L-Irdum id-Delli huwa l-ġenb ta' qortin kbir u għoli (***Il-Qortin ta' Għajn Tuffieħa***) li jibqa' ħiereġ 'il barra sew, sa ma jsib it-tarf tiegħu f'***Ras il-Waħx***. Jidher li din tal-aħħar ħadet isimha mill-fattizzi ta' blata oħra maqtugħa minn max-xatt, li jsibuha bħala ***L-Iskoll tal-Waħx*** jew ***Ras il-Mewt***. Minn hawn 'il quddiem, l-irdum jerġa' jibdel ismu għal ***Irdum Majjiesa*** (jew ***L-Irdum tal-Mejjiesa***, għalkemm ġieli jsibuh sempliċement bħala ***Il-Mejjiesa*** jew ***L-Irdum***), u anke r-ras innifisha ġieli jsejħulha ***Il-Ponta tal-Mejjiesa*** minflok Ras il-Waħx. It-tifsira tal-kelma "majjiesa" jew "mejjiesa" mhix ċara, u daqshekk ieħor ma stajtx naqbad art fejn kien jinsab sewwasew ***Irdum Fossa*** li jidher imħarbex (suppost x'imkien f'dawn l-inħawi) fuq xi mapep qodma. L-art għolja ta' fuq l-irdum ukoll jgħidulha ***Ix-Xagħra tal-Majjiesa*** jew inkella ***Ix-Xagħra tal-Qortin***. Taħt l-irdum jinsabu wkoll tliet daħliet ċagħkin b'nixxiegħa ta' l-ilma mhux wisq 'il

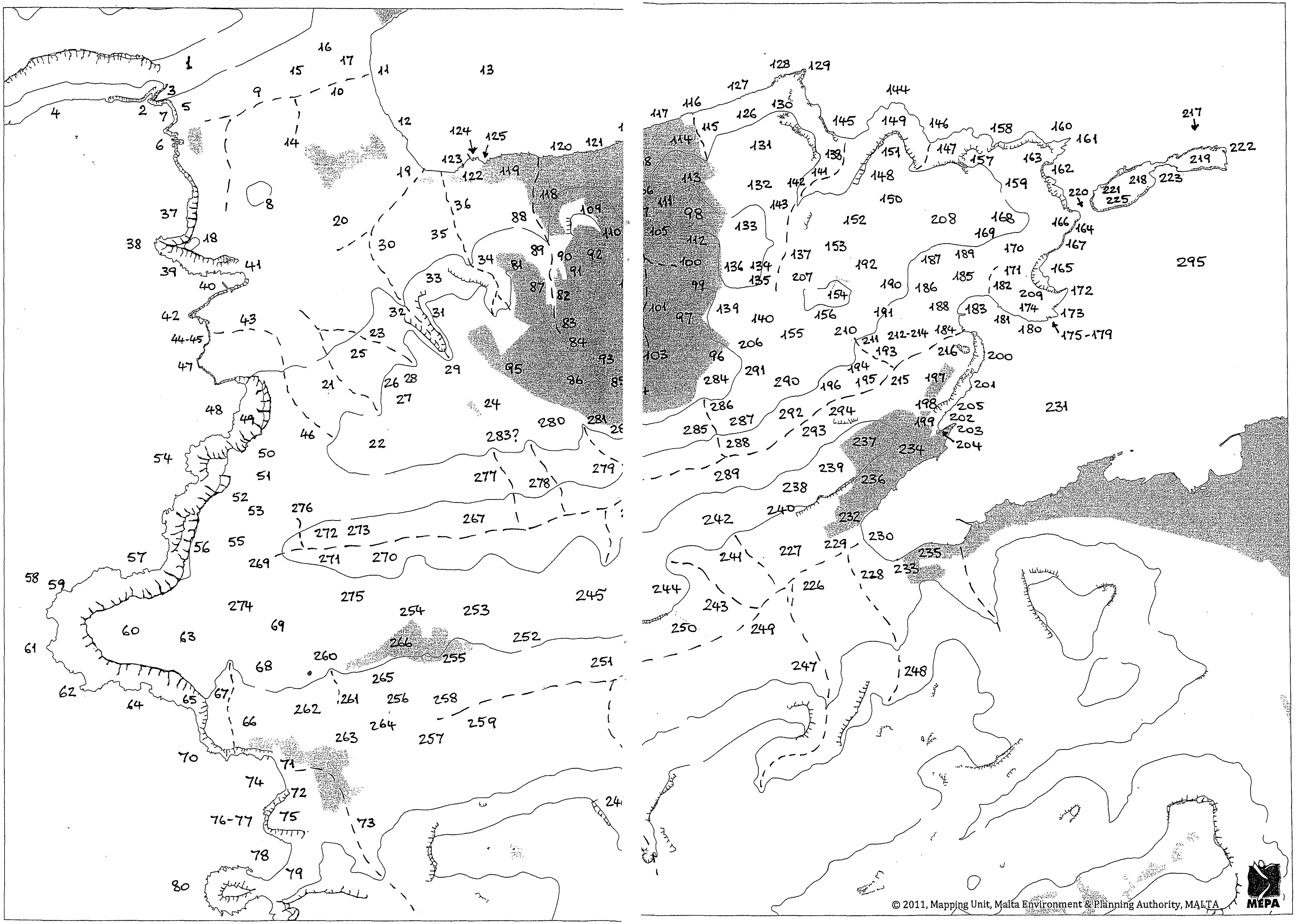

© 2011, Mapping Unit, Malta Environment & Planning Authority, MALTA
MEPA

bogħod minnhom. Dawn jintlaħqu permezz ta' mogħdija (***Il-Minżel tal-Majjiesa***) li tinfed minn ġo tnaqqira baxxa fix-xifer tax-xagħra sewwasew ħdejn ir-*rifle ranges* qodma ta***n-Naħlija*** u tibqa' nieżla kważi sa max-xatt. Dak li għedna dwar it-tnissil tal-kelma "Bunaħħâla" jgħodd daqstant ieħor għal dan l-isem li f'xi mapep reċenti jidher mgħawweġ għal "In-Naħħalija". Fuq l-art għolja ta' ħdejn il-minżel hemm wied żgħir (***Il-Wied tan-Naħlija***), li jifred ix-Xagħra tal-Qortin m***ix-Xagħra ta' Għajn Tuffieħa*** (li ġieli tissejjaħ ukoll ***Il-Moxa ta' Għajn Tuffieħa***) u m***ix-Xagħra l-Ħamra*** li tkompli magħha aktar lejn il-Ivant. Din tal-aħħar, aktarx imsemmija hekk minħabba l-lewn tal-blat u tal-ħamrija tagħha, hija interessanti minħabba l-giren qodma li jinsabu mxerrdin fiha. Misturin madwar il-Wied tan-Naħlija hemm għadd ta' fdalijiet arkeoloġiċi, fosthom oqbra, ġwiebi qodma maqtugħin fil-blat, u razzett qadim b'xi ġebliet kbar ġo fih li hemm min jaħseb li huma ta' Żmien ir-Rumani. Il-wied innifsu jiftaħ għal fuq ħarrieġa ta' l-irdum (***Il-Ponta tal-Mixquqa***) li tinsab eżatt magenb il-lukanda daqsiex li nbniet max-xifer b'mod li tiddomina r-ramla kbira u ferm popolari li hemm taħtha, ***Ir-Ramla tal-Mixquqa***. Bil-mod il-mod, dan l-isem Malti qed jintesa ġaladarba anke t-tabelli tat-toroq juru biss it-tikketta eżotika ta' *"Golden Bay"* li kienet inħolqot għall-ħabta tas-snin sittin bħala parti mill-kummerċjalizzazzjoni tal-post għal għanijiet turistiċi. Fuq ġewwanett tar-ramla jiftaħ ħondoq żgħir bi ġnub weqfin u mimli qasab, li fil-fatt huwa t-tarf ta' wied ferm itwal (***Il-Wied ta' Għajn Tuffieħa***) li jibda mill-Imġarr u li ħa ismu mill-istess għajn li kienet tisqi l-banjijiet Rumani. Mal-bokka tal-ħondoq kien hemm nixxiegħa oħra (***Għajn Mixquqa***), filwaqt li jittawlu għal fuqha għad hemm il-fdalijiet ta' żewġ trunċieri (f'dal-każ, pjuttost żewġ ħitan baxxi) tas-Seklu XVIII – waħda fuq kull naħa tal-ħondoq. F'kitba dwar dawn it-trunċieri tidher ukoll riferenza għa***l-Qala tal-Mixquqa*** bħala l-isem tad-daħla fejn tinsab ir-ramla. ***Il-Wita tat-Torri*** (jew ***Tat-Torri***, fil-qosor) tagħlaq il-qala min-naħa tan-nofsinhar; isimha magħha peress li hija medda ta' art għolja u ċatta li f'tarfha għadu jittarraf ***It-Torri ta' Għajn Tuffieħa*** (jew ***It-Torri ta' Għajn Mixquqa***), mibni mill-Gran Mastru Lascaris fl-1637 fuq il-post imsejjaħ ***Il-Borġ ta' Għajn Tuffieħa*** aktarx minħabba xi struttura eqdem li kienet tinsab hawn. Minn hawn tista' titgawda veduta tassew sabiħa tal-bajja li jmiss (***Il-Qala ta' Għajn Tuffieħa***) bir-ramla tagħha (***Ir-Ramla ta' Għajn Tuffieħa*** jew inkella ***Ir-Ramla tar-Rdum***) u l-ponta tassew partikolari ta' faċċata (***Ras il-Qarraba***) li dwarha nitkellmu xi dab'oħra. F'żewg mapep qodma, x'imkien qrib it-torri jidhru ***Il-Ponta tal-Vas*** u ***Il-Ponta ta' Għajn Tuffieħa***, u jista' jkun li dan kien isem ir-ras li fuqha nbena t-torri, iżda dwar dan ma naħlifx peress li l-preċiżjoni ta' dawn il-mapep hija waħda baxxa.

Il-Mellieħa

Dan ir-raħal għandu storja twila marbuta ma***l-Madonna tal-Mellieħa***, li huwa fost l-aktar santwarji meqjuma fil-Gżejjer Maltin. Il-knisja nnifisha hija antika ferm u nofsha maqtugħa fil-blat, għalkemm aktar tard (fis-Sekli XVI-XIX) tkabbret u nbnewlha wkoll kampnar, misraħ b'xi loġoġ u kmamar għall-pellegrini, u rixtellu monumentali. Ir-raħal kif nafuh illum dam ma ħa r-ruħ minħabba li kien maħkum wisq mill-furbani, u għaldaqstant beda jiżviluppa biss għall-ħabta ta' l-1840 meta reġa' sar parroċċa u ftit wara nbnietlu l-knisja parrokkjali ġdida tefgħa ta' ġebla 'l bogħod mis-santwarju. Iċ-ċentru l-qadim kiber bil-mod fuq l-istess qortin fejn inbniet il-knisja, jiġifieri dak maqrus bejn Il-Wied ta' Għien Ingraw u ***l-Wied ta' Santa Marija*** (li ġieli jsejħulu wkoll ***Il-Wied tal-Mellieħa***, ***Il-Wied tal-Madonna***, jew ***Il-Wied ta' Ruman***), u minn hemm kompla jinfirex lejn ***Ta' Snajjin*** (qrib ***Is-Salib tal-Pellegrini*** u l-mitħna l-qadima ta' ħdejh) u lejn ***Il-Fortizza tal-Mellieħa*** (jew ***Il-Fortizza tas-Salib***) li kienet inbniet bħala stabbiliment militari mill-Ingliżi fuq l-ogħla quċċata ta***x-Xagħra tal-Mellieħa***. Ħafna mill-bini (inkluża l-istess knisja) nbena mhux bil-knaten tal-franka bħal fi rħula oħra iżda b'ġebel maqtugħ minn saff artab tal-qawwi ta' fuq, u b'hekk ta karattru partikolari lill-qalba tar-raħal. Ħdejn l-Armier għadha tidher Il-Barriera tal-Knisja (jew Il-Barriera tal-Aħrax) li tlaqqmet hekk minħabba din il-ġrajja. Fost l-irkejjen interessanti tal-Wied ta' Ruman hemm ***L-Għar tal-Madonna*** (jew ***L-Għar ta' l-Ilma***), kappella ġo għar li tintlaħaq minn taraġ wieqaf bi dritt is-Santwarju; ismu miegħu għax fih nixxiegħa qrib l-istatwa ta***l-Madonna tal-Għar***). Aktar 'l isfel ħdejn ***Ta' Skrajda*** (taħt it-tisripa tat-triq il-qadima li tagħti għall-Għadira) hemm ***L-Għajn tal-Mellieħa***, għajn tal-ħasselin li ġiet irrestawrata fis-snin disgħin. Fil-għoli faċċata tagħha tispikka ***L-Għarukaża*** (jew ***L-Għarkaża***), isimha magħha għax kienet dar ġo għar qabel ma ntelqet fl-aħħar ftit snin. Taħtha hemm ukoll sitt għerien oħra aktar moħbijin mal-ġenb wieqaf tal-wied. Minħabba statwa kbira ta' San Pawl li tinsab fil-quċċata ta' blata għolja ħdejha, L-Għarukaża hemm min isejħilha ***Għar San Pawl*** jew ***Id-Dar ta' San Pawl***; l-artijiet ta' fuqha kienu jsibuhom bħala ***Fuq San Pawl*** jew ***Tat-Tramblett***.

Mis-snin sittin 'il hawn il-Mellieħa kibret f'daqqa. Ir-raħal innifsu nfirex qabel xejn lejn in-nofsinhar għal fuq ***Tas-Salib***, ***Ta' Masrija*** u lejn ix-xlokk għal fuq Ta' Pennellu, fejn dari kien hemm ċikken kbir imsejjaħ ***Ta' Peswella*** li fih kienu jinżammu l-imrieħel tal-bhejjem (bejn wieħed u ieħor fejn illum hemm il-*ground* tal-*football*). Il-bini xtered saħansitra aktar malajr lejn il-Ivant għal Fuq San Pawl u għal matul it-triq il-kbira sa fejn jinsabu l-artijiet ***Tal-Braġ*** (jew ***L-Ibraġ***) kważi mad-daħla ta' Selmun. Minn mat-triq, il-bini kompla nfirex lejn it-tramuntana sa ma bela' għal kollox l-artijiet estensivi ta***x-Xagħra ta' Barra*** (isimha magħha ġaladarba kienet tinsab int u tħalli l-Mellieħa) u ***l-Qortin ta' Għajn Żejtuna***. Magħhom inbnew ukoll l-artijiet ***Taz-Zoppa*** u ***Ta' Ċangulin*** (fejn kien jinsab razzett qadim imwaqqa') li jinsabu bejniethom. Sitwazzjoni kemmxejn tal-biki nsibuha f'***Għajn Żejtuna***, fejn dak li sas-snin sittin kien għadu l-akbar u l-isbaħ fost il-widien tal-Mellieħa ingħata kollu kemm hu għall-kostruzzjoni ta' vilel u toroq bla ma ngħata l-iċken kas imqar tal-miġra tal-wied jew ta' l-irdumijiet li jkennuh, biex floku llum hemm il-kruha u t-tħarbit ta' *"Santa Marija Estate"*. ***Il-Wied ta' Għajn Żejtuna*** huwa wied twil, wiesa' u tafli li minn ***Fuq il-Qigħan*** jibqa' nieżel direttament għal ġol-baħar, fejn jifforma

daħla ċkejkna ċagħkija li ġġib l-istess isem (***Ir-Ramla ta' Għajn Żejtuna***). Ismu jidher li ġej minn xi siġar taż-żebbuġ, li bil-Malti qadim kienu jissejħu wkoll "żejtun", u fuq kollox jindika għajn ta' ilma ġieri. Fil-fatt, għallinqas sa ftit snin ilu, dan il-wied kien fih mill-inqas żewġ nixxigħat, ***L-Għajn ta' Fuq*** li tinsab taħt il-Qortin ta' Għajn Żejtuna u ***L-Għajn t'Isfel*** li tgelgel minn mal-ġenb ta' kisra fonda f'qiegħ il-wied li jsejħulha ***L-Għonq*** (ismu miegħu ġaladarba jiftaħ għal ġo parti usa' u aktar fonda tal-wied, bħal għonq ta' flixkun). Għaldaqstant, parti mill-qiegħ tiegħu iżżomm l-ilma matul is-sena kollha u matulha kellha xi raba' saqwi li minnu tista' tgħid għad fadal biss irqajja' żgħar bħal ***l-Ħabel it-Twil***. Fi triqtu, il-wied jgħaddi minn bejn żewġ qraten kbar u għoljin (***Il-Qortin*** jew Fuq San Pawl; u **l-Qortin ta' Għajn Żejtuna**) li jittawlu għal fuqu minn fuq irdumijiet ftit jew wisq għoljin, b'xi għerien fil-għoli u xi blat imqaċċat li waqa' għal fuq it-tafal. Fl-irdum man-naħa tal-punent hemm għar kbir (***L-Għar tal-Bajjadan***) u għar ieħor iżgħar nofsu magħluq b'ħajt antik tas-sejjiegħ; dawn jinsabu qrib ħafna ***tal-Ħarq***, xaqq fond li jifred il-faċċata tal-irdum minn blata dejqa m'ogħla bosta sulari li tqaċċtet qisha galletta minn miegħu. Nistagħġeb kif issib min jitħajjar jibni daru fuq it-tafal bi blata bħal din tistrieħ ma' djulu! Aktar 'il ġewwa fejn l-irdum għoli jiġi fix-xejn, għad fadal miġbħa qadima ġo għar żgħir qrib tat-triq li sserrep lura 'l isfel lejn il-wied. L-irdum man-naħa tal-lvant, jiġifieri taħt il-Qortin ta' Għajn Żejtuna, igħidulu ***Ix-Xerrieqa***, u anke dan huwa mhedded mill-bini dejjem riesaq għal fuqu. Fuq ix-xaqliba ta' man-nofsinhar tal-qortin, l-irdum jitbaxxa u jidħol 'il ġewwa lejn fergħa baxxa tal-Wied ta' Għajn Żejtuna fejn jinsabu ***L-Għerien*** (isimhom magħhom) li dari kienu abitati. Anke dan il-ħjiel ta' wied messitu l-istess xorti bħall-bqija ta' l-inħawi, u l-għerien infushom s'issa ħelsuha bi żbrixx imma tilfu nofs il-preġju tagħhom billi jinsabu kalzrati f'feles art imdawwar bill-bini minn kullimkien. L-irdum idur madwar il-qortin man-naħa li tħares lejn l-Aħrax ukoll, fejn jispikka ***L-Għar tat-Tramuntana***, għar kbir u ismu miegħu. Taħtu, il-bini kompla ħonoq l-artijiet immejjin ta' ***L-Imxaxa*** (aktarx plural ta' moxa, għalkemm ma sibthiex fid-dizzjunarju) u saħansitra naqqar nofs il-wied li jagħlaq il-Qortin ta' Għajn Żejtuna mill-lvant. Isem dan il-wied (***Wied Ballut***) jagħtik x'tifhem li l-bosk żgħir li għadu jeżisti mhux wisq 'il bogħod f'Wied l-Imġiebaħ aktarx kien iwassal s'hawn fl-imgħoddi qabel ma nqered mill-id tal-bniedem. Ma' xatt il-baħar f'***Taħt l-Imxaxa***, bejn il-bokka ta' dan il-wied u dik tal-Wied ta' Għajn Żejtuna, hemm roqgħa msejħa ***Il-Ġebliet*** u skond xi arkeoloġi l-ġabra ta' ħaġar li tatha isimha mhi xejn inqas mill-fdal ta' tempju megalitiku.

Il-bini bl-addoċċ kerrah ukoll mhux ftit l-ambjent f'***Tas-Sellum*** (jew ***Is-Sellum***, fil-parti t'isfel tal-Wied ta' Ruman) fejn saħansitra kien beda jitnaqqar il-ġenb tal-irdum bl-inġenji biex jagħmel il-wisa' għal aktar appartamenti. Fit-toponomastika Maltija, il-kelma "sellum" tindika sensiela ta' għelieqi mtarrġin fuq art kemmxejn wieqfa ma' ġenb ta' għolja, bħalma tabilħaqq kont tara hawn qabel ma daħlu l-gafef. Taħt tas-Sellum, jiġifieri matul ix-xtut baxxi ***tat-Tunnara, Ta' Gerbulin*** (fejn hemm għar żgħir sfrundat mal-baħar) u ***Tal-Ġrieden*** li minn tarf ir-Ramla tal-Mellieħa jaslu sar-Ramla ta' Għajn Żejtuna, il-bini resaq sa mal-baħar għajr għal żigarella dejqa ta' blat maqrusa bejn it-tul tat-triq u wiċċ l-ilma. Tista' tgħid li l-uniku spazju li għad fadallu x'tara matul din il-kosta mħarbta hija ***Ix-Xagħra tat-Tunnara***, roqgħa żgħira ta' blat li tinsab madwar ***It-Trunċiera*** (jew ***It-Trunċiera tal-Mellieħa***). Din il-batterija kienet saret fl-1716 biex tħares ix-xtut mill-iżbark tal-għadu, iżda mbagħad għamlet żmien twil tintuża bħala maħżen għat-tagħmir tat-tunnara, u dan l-aħħar infetħet bħala mużew dwar dan il-metodu ta' sajd għat-tonn li kien fost it-tradizzjonijiet l-aktar famużi tal-Mellieħa. Il-ħjiel ta' nofs ċirku fejn kienu jintramaw il-kanuni għadu jidher maqtugħ fil-blat ta' madwar il-kamra qadima tat-Trunċiera, sewwasew fuq għar żgħir fil-baħar (***L-Għar tat-Trunċiera***) u r-rokna żgħira bir-ramel u ċ-ċagħaq (***Iċ-Ċagħqija***) ta' biswitu.

Selmun u x-xtut tal-lvant

Malli taqbeż l-Imxaxa fl-aħħar jerġa' jitfaċċa ambjent miftuħ fl-inħawi ta' ***Taħt il-Palma***, b'nixxiegħa li l-ilma tagħha jibqa' jgelgel sal-baħar ħdejn tnaqqira fix-xatt imsejħa ***Il-Kopp***. Ftit aktar 'il quddiem, naslu ma' ***L-Irdum tal-Griebeġ***, fejn il-blat ta' max-xatt jogħla xi ftit u jerġa' jieħu bixra salvaġġa u mxaqqa'. Tarfu joħroġ 'il barra f'***Ras il-Griebeġ***, u b'hekk ħriġna 'l barra għal kollox mill-Qala tal-Mellieħa. Ma fhimtx jekk dawn l-inħawi (***Il-Griebeġ***) jgħidulhomx hekk minħabba xi strutturi li kienu jinsabu hawn, jew inkella minħabba l-għamla tal-blat imxaqqa u saħansita msaqqfa li f'xi bnadi forsi tixbaħ lil xi gorboġ. L-inħawi ta' Taħt il-Palma jieħdu l-ilma tagħhom minn taħt ***Ix-Xagħra tal-Kurunell***, jiġifieri l-qortin arjuż li jiftaħ għal fuq il-Griebeġ. Xhieda ta' dan hemm mina tal-ilma qadima maqtugħa fil-ġenb tal-għolja, li tgħaddi minn taħt tliet spejjer li l-ħereż tagħhom jidhru qrib it-tarf tal-qortin, sewwasew ħdejn razzett qadim u żewġ giren li aktarx kienu lkoll parti mill-istess kumpless. Ix-Xagħra tal-Kurunell hija biss it-tarf ta' xagħra tawwalija li tagħlaq il-parti l-mibnija tal-Mellieħa min-naħa tal-lvant, u bi dritt il-Qortin ta' Għajn Żejtuna tibdel isimha għal ***Xagħret Għekek*** u mbagħad għa***x-Xagħra tal-Gardillu***, aktarx laqmijiet ta' persuni. Mat-tarf ta' din ix-xagħra hemm il-fdal ta' barriera qadima li għadu sal-lum isibuh bħala ***Il-Latnija*** (mit-Taljan "*latomia*" li tfisser appuntu barriera), għalkemm ix-xjuħ tal-inħawi aktar isemmu ***Il-Bir tal-Latnija***, bir li jinsab hdejha. Qribhom hemm il-ħotba ta' ***Ġebel Żnajbar***, li tagħti għal fuq il-bidu tal-wied twil ta' ***L-Imġiebaħ***; hawnhekk il-kelma "ġebel" tindika quċċata, l-istess bħal fl-Għarbi. Fil-Malti tal-lum, din it-tifsira ntilfet kważi għal kollox ħlief fit-toponomastika, fejn narawha marbuta ma' mkejjen għoljin jew sisien weqfin. It-tifsira tat-tieni kelma ("żnajbar") hija inqas ċara u tista' tkun sempliċement laqam ta' persuna, iżda daqstant ieħor tixbaħ lil diminuttiv ta' "żnuber" u tabilħaqq ftit aktar 'l isfel f'ras il-wied għad fadal xi siġar xjuħ taż-żnuber li jingħad li huma l-fdal ta' bosk qadim. ***Wied l-Imġiebaħ*** (jew ***Il-Wied tal-Imġiebaħ***) huwa wied twil magħruf għall-ġmiel tiegħu. Jibda minn taħt ir-raba' ***tal-Ħawwiexa*** (fejn hemm xi oqbra li kienu tnaddfu ftit tas-snin ilu, biswit ***Il-Mogħxa*** ta' wara d-djar ta' Selmun) u ***Il-Ħawlija*** (jiġifieri art li xejn ma hi għammiela), u minn hemm iserrep 'l

isfel minn qalb l-egħlieqi mtarrġin u l-ħitan tas-sejjiegħ qodma li jdawruhom. Ħa ismu mill-imġiebaħ qodma tan-naħal li jinsabu f'uħud mill-irkejjen l-aktar mistura tiegħu, u jħaddar mhux ftit minħabba li fih xi nixxigħat tal-ilma. Waħda minn dawn l-egħjun tinsab fejn it-triq dejqa li tinżel mal-wied tikser ħesrem ħdejn razzett qadim f'*Tal-Mellieħi*. Aktar 'il fuq jinsabu l-artijiet ***Ta' Kettu***, mal-ġenb tax-Xagħra tal-Kurunell; ftit 'il bogħod għad hemm xi siġar qodma ħafna tal-ballut li huma fdal ieħor ta' bosk antik. Moħbijin wara dawn is-siġar hemm ***L-Għerien tal-Imġiebaħ***, li aktarx kienu abitati fis-sekli l-imgħoddija.

Wied l-Imġiebaħ jintemm f'ramla ħelwa ta' lewn dehbi li ġġib l-istess isem, u li tinsab f'qala mdaqqsa bejn Ras il-Griebeġ u ***Il-Ponta s-Sewda***. Din ta' l-aħħar hija t-tarf ta' qortin għoli u tifred ***Ir-Ramla tal-Imġiebaħ*** li għadna kemm semmejna minn oħra iżgħar (***Ir-Ramla ta' Għajn Ħadid***) li għandha nixxiegħa kważi mal-baħar taħt ġabra ta' siġar xjuħ tal-bruk. Din in-nixxiegħa tat isimha mhux biss lir-ramla, iżda wkoll lill-inħawi kollha ta' madwarha (***Għajn Ħadid***) u b'mod partikolari lill-qortin (***Ix-Xagħra ta' Għajn Ħadid***), l-irdum ta' taħtu (***L-Irdum ta' Għajn Ħadid***), u l-artijiet aktar 'il ġewwa (***Iċ-Ċens ta' Għajn Ħadid***). Fl-1658 kien inbena l-ewwel fost it-tlettax-il torri tal-Gran Mastru De Redin (***It-Torri ta' Għajn Ħadid***) max-xifer ta' dan il-qortin, iżda llum fadal biss nofsu wara li s-sular ta' fuq iġġarraf f'terremot li seħħ fl-1856. Il-qortin ġieli jsibuh ukoll bħala ***Ix-Xagħra tat-Torri***. L-inħawi ta' Għajn Ħadid jintlaħqu minn triq tal-kampanja li tgħaddi minn ħdejn ix-xagħriet ***Tal-Lembi***, ***Iċ-Ċens tal-Merħla*** u ***Iċ-Ċens tal-Bir*** wara li tofroq minn ma' triq oħra sewwasew quddiem ***Il-Palazz ta' Selmun***. Dan il-palazz sabiħ inbena fl-1783 u għadu jsaltan fuq l-inħawi ta' madwaru għalkemm f'dal-każ jidher ċar li l-palazz ha ismu mill-post (***Selmun***) u mhux il-kontra. ***Il-Bir tal-Ħnejja*** li hemm quddiem il-palazz inbena fl-istess żmien biswit ċikken qadim fejn kienu jinżammu l-bhejjem.

Jekk nerġħu lura lejn Għajn Ħadid u nkomplu mexjin lejn il-lvant, l-irdum isir aktar imfellel u għalhekk igħidulu ***It-Taqtigħat***. Taħtu tinsab id-daħla ċkejkna u ċagħqija ***Ta' Rumini***, marsusa bejnu u l-art għal kollox differenti f'***Tal-Blata***, ġaladarba hawn tinsab qasma oħra ġeoloġika qawwija. F'Tal-Blata ma narawx aktar blat imqaċċat, u minn taħt it-tafal jixref is-saff tal-franka; dan jibqa' ħiereġ 'il barra fuq il-baħar bħala ponta rqiqa (***Il-Blata l-Bajda***, jew ***Il-Blata***) li tat isimha lill-inħawi. Din il-ras tkompli wkoll taħt wiċċ l-ilma bħala sikka kemmxejn twila –***Is-Sikka tal-Blata***. Għall-irdoss tagħha hemm ***Bugazzin***, daħla żgħira fil-baħar, iżda ma nafx aktar dwar mnejn seta' ġie dan l-isem. Billi fuq ix-xatt baxx tal-franka madwar il-Blata kienu saru għadd ta' salini għall-produzzjoni tal-melħ, isibuh bħala ***Is-Salini***. Matulu jinsabu wkoll żewġ ħnejjiet naturali żgħar; waħda minnhom qiegħda taħt il-baħar iżda tintlaħaq bin-nifs minn ġo toqba (*blowhole*) max-xatt, filwaqt li l-oħra tidher sew quddiem wieħed miż-żewġ għerien żgħar li hemm bi dritt Il-Gżejjer. Hawnhekk jitfaċċa xaqq ġeoloġiku ieħor ħdejn ***Il-Ħerrieqa*** (l-eqreb ras lejn il-Gżejjer) li jerġa' jibdel l-għamla tax-xatt: igħib ix-xatt tal-franka u jibda ***Rdum il-Bies***, sies wieqaf magħmul għal kollox mill-blat tal-qawwi. Għall-ħabta ta' Żmien il-Gwerra, kienet inbniet posta tal-għassa (***It-Trunċiera***) fuq il-Ħerrieqa. Kienet tħaffret ukoll spiera li mix-xagħri ta' fuq Irdum il-Bies tinżel għal ġo fetħa fis-sies, sewwasew fejn jinsabu sitt għerien mal-baħar, wieħed minnhom pjuttost kbir u msejjaħ ***L-Għar ta' Rdum il-Bies***. U, fuq kollox, kienet inbniet ***Il-Fortizza ta' Selmun*** (jew ***Il-Fortizza ta' Campbell***) fil-quċċata strateġika ta***x-Xagħra tal-Bur tal-Ħarruba*** li tħares għal fuq ix-xtut kollha ta' bejn Għajn Ħadid u l-Mistra, fejn diġà kien jinsab ***Ir-Razzett tal-Blata***. Minn bejn din il-fortizza u Rdum il-Bies tgħaddi l-istess qasma ġeoloġika li semmejna ftit ilu, u hekk ħolqot art baxxa bejn żewġ għoljiet li tfakkrek ftit fil-forma ta' sarġ (*saddle*) tant li jsibuha bħala ***Is-Sarġ*** jew ***Tas-Sarġ***. Minn hawn 'il quddiem, Rdum il-Bies jieħu l-forma ta' daħla kennija u s-sies iċedi postu għal irdum daqstant ieħor wieqaf iżda b'ħafna blat imqaċċat taħtu. Hawnhekk jilħaq ukoll l-ogħla quċċata tiegħu, f'***Ġebel it-Tork***, iżda wara ftit jitbaxxa għal kollox u jinżel kważi sal-livell tal-baħar fil-ponta dejqa ta' ***Ras il-Miġnuna***; f'nofs it-triq (maġenb posta oħra ta' Żmien il-Gwerra) hemm minżel li jwassal għal passaġġ qalb it-tirxien ta' taħt l-irdum. ***Ras il-Miġnuna*** għandha għamla ta' qarn imdawwar lejn il-grigal, u flimkien max-xtut ta' madwarha (***Tal-Miġnuna***) ħadet isimha mill-ħsejjes tal-mewġ li jħabbat fl-għerien li hemm qribha. Hemm mill-inqas tliet għerien żgħar madwar Ras il-Miġnuna nnifisha (u kultant aktar ma jkunu żgħar aktar jagħmlu storbju!), u erba' oħra aktar fondi taħt ***Ix-Xagħra tat-Trunċiera*** li tinsab ftit passi 'l bogħod. Jekk fhimt sew, dawn huma l-għerien li Borg jidentifika bħala ***L-Għar ta' Bazzu***, ***L-Għar ta' Marozz***, ***L-Għar tal-Furbani*** u ***L-Għar ta' San Pawl***, filwaqt li Aquilina jsemmi ***Il-Ħalq tal-Klieb***. Ix-Xagħra tat-Trunċiera ħadet isimha m***it-Trunċiera tal-Mistra*** (jew ***It-Trunċiera*** għad-dritt), batterija li kienet inbniet għall-ħabta ta' l-1716 mill-Kavallieri u armata bil-kanuni; aktar 'il ġewwa lejn moll li hemm fil-qrib kienu semmewli wkoll post li jsibuh bħala ***Il-Gardjola***. Hemm imbagħad ***L-Għar ta' Ġebel it-Tork***, mal-ġenb ta' l-għolja li ġġib l-istess isem.

Ġebel it-Tork u x-Xagħra tat-Trunċiera (b'Ras il-Miġnuna b'kollox) huma parti minn promontorju maħruġ għal fuq il-baħar (***Qortin Simber***) li jifred lil Irdum il-Bies mil***l-Qala tal-Mistra*** (jew kif jafuha ħafna, ***Il-Mistra***). Din id-daħla tonda b'ramla dejqa fuq ġewwa tinsab f'ħalq wied twil (***Wied il-Mistra***) u hija tassew pittoreska, imdawra kif inhi bl-għelieqi mtarrġin ta***l-Bajjâd***, ***Il-Ħbula l-Bojod***, u dawk aktar watja ta***l-Wilġa*** jew ***L-Ulieġi*** (din ta' l-aħħar hija plural ieħor ta' "wilġa", użata minflok il-forma aktar komuni "wileġ"). L-ewwel żewġ ismijiet għandhom x'jaqsmu mal-ħamrija ta' lewn ċar li naraw madwar il-Mistra, u l-istess nistgħu ngħidu għal***l-Isqaq tal-Bajjâd*** li jinżel dritt u wieqaf mill-artijiet għoljin ta***ċ-Ċens*** (wara l-kappella l-ġdida ta' Selmun) u dawk ta***l-Ġnien*** (eżatt taħthom). L-artijiet tas-Sarġ, ***Il-Bur*** (jew ***Il-Bur tal-Ħarruba***), ***Il-Ġdida*** u ***Ix-Xifer*** jinsabu aktar 'il fuq, u x-Xifer jirreferi għat-tarf ta***x-Xagħra ta' Selmun*** li ddawwar il-palazz. Ir-raba' ta' taħtu huwa magħmul minn ħbula dojoq għall-aħħar, fosthom ***Il-Ħabel ta' Demel***, ***Ir-Ranċis***, u ***Id-Dukkiena***. U skont

Jaccarini, f'dawn l-inħawi hemm ukoll xi mġiebaħ integrati fl-istruttura ta' uħud mill-ħitan tas-sejjiegħ ħoxnin, fl-artijiet ta' ***Taħt il-Ħanin***, ***Ta' Kullatu*** u ***Taħt il-Palazz*** li ma rnexxilix insib fejn jinsabu eżatt (għalkemm wieħed mill-ismijiet jagħtina xi ħjiel żgħir). Minn ħdejn il-kappella jinżel ukoll ***Wied Għarbiel***, wied tant baxx li bilkemm tinduna bih kieku ma kienx għas-sinjali ta' tagħwir li jħalli warajh l-ilma jċarċar għan-niżla lejn Wied il-Mistra. L-għelieqi ta' madwaru jġibu ismu (***Iċ-Ċens ta' Wied Għarbiel***), filwaqt li dawk ta' taħtu jsibuhom bħala ***L-Imgħalaq*** jew ***Il-Magħlaq***. F'xi mapep uffiċċjali dan l-isem safa mdawwar f'"L-Imgħallaq", iżda dan huwa biss żball għax hawnhekk kulma hawn artijiet magħluqin bil-ħitan tas-sejjiegħ u mhux nies imdendlin minn għonqhom! Ħdejn il-fdal ta' barriera żdingata fl-Imgħalaq kien hemm għar li dari kien jintuża bħala maqjel, b'sienja miegħu. Aktar 'il ġewwa fejn tilwi t-telgħa tal-Mellieħa hemm ukoll l-artijiet magħrufin bħala ***Il-Forn***. Il-ġenb l-ieħor ta' Wied il-Mistra (fejn xi mapep jindikaw ***Il-Kalkara***) huwa aktar wieqaf u ftit huma l-għelieqi mtarrġin li jifirdu qiegħ il-wied m***ix-Xagħra tal-Qortin*** (jew ***Tal-Qortin***) li tinsab aktar fil-għoli. Dan l-isem jagħti deskrizzjoni xierqa tal-post, ġaladarba din hija xagħra mikxufa mperrċa fuq promontorju li jġib il-Qala tal-Mistra taħtu. Max-xifer tal-qortin (f'post indikat bħala ***Stoppin***) għadha tidher sal-lum il-ġerħa li ħalliet waħda mill-barrieri li kien hawn madwar il-Mistra għall-ħabta ta' l-1900 meta kien qed jinqata' l-blat biex jinbena l-ilqugħ li jħares il-Port il-Kbir mill-maltemp. Ix-xagħra taqta' ħesrem lejn il-lvant, u l-għoli tagħha jidher sew bħala faċċata ta' rdum li fil-mapep huwa mmarkat bħala ***Rdum Irxaw***. Mill-ħjiel li ġbart mingħand xi Melliħin, donnu li dan l-isem aktar jintuża għall-parti l-ġewwenija tal-irdum (fejn hemm l-artijiet taflin magħrufin bħala ***Ta' Rxaw***, jew ***Ta' Rdum Irxaw***, inkella ***Ta' Għar Fekruna***) milli għall-biċċa li tmiss mal-Mistra peress li din isibuha bħala ***L-Irdum ta' Coleiro***. Dan tal-aħħar għandu bixra pjuttost salvaġġa u mimli blat imqaċċat. Sa ftit ilu kien jintlaħaq minn ġo kamra max-xifer bi slielem għoljin tal-ħadid li jagħtu għal isfel; din kienet tgħaqqad stabbiliment tal-BP (li għad hemm il-fdal ikrah tiegħu fuq ix-xagħra) mal-katusi tiegħu li jibqgħu ħerġin għal ma' qiegħ il-baħar. Il-bqija tal-irdum isibuha bħala ***Rdum Stoppin***, isem li fil-mapep jidher imċaqlaq aktar lejn ix-Xemxija, aktarx bi żball għax ma jaqbilx mal-għamla tal-art t'hemm. Aktar 'il ġewwa tinsab ***Daħlet il-Fekruna*** (jew ***Dar il-Fekruna***), qala tassew ħelwa magħluqa bejn l-irdum u ras dejqa (***Il-Ponta tal-Fekruna*** jew ***Ras Irxaw***) li tifridha mill-moll tax-Xemxija fejn sas-snin tmenin ġieli kien jitrakka l-vapur t'Għawdex meta l-maltemp kien ikun jaqbel wisq fiċ-Ċirkewwa. Fuq ġewwa tal-ponta hemm għar żgħir mal-baħar (***Għar Fekruna***), u bi drittu man-naħa taflija ta' Rdum Stoppin jidher li kien hemm nixxiegħa bl-istess isem (***Għajn Fekruna***). Minn hawn 'il quddiem jibda l-bini tax-Xemxija.

Il-Gżejjer

Fil-limiti tal-Mellieħa tinsab ukoll gżira tawwalija, b'għamla partikolari li tixbaħ lil żewġ skollijiet kbar b'għonq dejjaq ta' blat baxx li jgħaqqadhom. Għaldaqstant hija magħrufa l-aktar bħala ***Il-Gżejjer***, u f'xi mapep saħansitra tintwera b'mod żbaljat bħala żewġ blatiet mifrudin minn xulxin. Jidher li ż-żewġ nofsijiet kellhom l-ismijiet tagħhom: il-"gżira" l-għolja (ta' ġewwa) kienet tissejjaħ ***Selmun*** filwaqt li l-oħra aktar baxxa li tinsab 'il barra minnha kienet tissejjaħ ***Selmunett***. Iżda mbagħad xi dokumenti u mapep oħra jħawdu xi ftit il-borma billi jużaw l-ismijiet ***Il-Gżejjer ta' Selmun***, ***L-Iskoll ta' Selmun*** jew Selmunett biex jirreferu għalihom it-tnejn magħdudin flimkien. U peress li l-isem Selmun jintuża wkoll għax-xaqliba tal-Mellieħa li tħares lejhom, lanqas mhu ċar għal kollox jekk kinux il-Gżejjer li ħadu isimhom mill-artijiet ta' madwarhom jew inkella ġarax il-kontra bħalma naraw fil-każ tal-Ġżira u "Manoel Island". L-isem "Selmun" (u miegħu "Selmunett") huwa taħsira ta' Salomone, il-kunjom tas-sidien ta' l-imgħoddi, u dan id-dettall donnu jaqbel mal-ismijiet Taljanizzati li jidhru f'ħafna mapep qodma (*Isola Salomone, Isola Salomonetto*, eċċ.). Ta' min isemmi li aktar tard fi Żmien il-Kavallieri, il-Gżejjer għamlu żmien jissejħu ***Tal-Barba Marku***, wara li fl-1576 kienu ngħataw lil ċertu baħħâr Marco de Maria b'rikonoxximent għall-ħila li kien wera meta kien qed jaħrab minn xi furbani Torok. Jingħad li hekk kif dawn kienu waslu biex jilħquh, idderieġa l-bastiment tiegħu għal ġol-fliegu baxx li jifred Il-Gżejjer minn Malta, appuntu msejjaħ ***Bejn il-Gżejjer***. Meta wasal f'baħar qasir, l-ewwel ċaqlaq l-ekwipaġġ kollu lura sabiex b'hekk tintrafa' l-pruwa u ma tiħux il-qiegħ, imbagħad qaleb kollox bil-kontra sabiex ma tinkaljax il-poppa. Irnexxielu jgħaddi bl-eżatt, filwaqt li t-Torok ma kinux daqstant midħla tal-post u ma qagħdux attenti biżżejjed għall-pixka baxxa, u b'hekk baqgħu mwaħħlin hemm. La qed nitħaddtu dwar Il-Gżejjer, ma nistgħux ma nsemmux it-tradizzjonijiet popolari dwar in-nawfraġju ta' San Pawl. Ftit li xejn hemm qbil dwar fejn tassew seħħet din il-ġrajja, u hemm teorija tista' tgħid għal kull fejn instabet xi ankra Rumana f'qiegħ il-baħar jew fejn l-għamla tax-xatt taqbel ftit jew wisq mad-deskrizzjoni mogħtija fl-Atti ta' l-Appostli. Min jinsisti li l-ġifen inkalja fl-Iskoll li jinsab ftit 'il barra mir-Ramla tal-Mellieħa, min jipponta lejn Ras il-Qawra jew Ras il-Għallis, min jisħaq fuq L-Iskoll tal-Għażżenin f'San Pawl il-Baħar (kultant anke b'tifsiriet kemmxejn imġebbdin dwar it-tnissil ta' l-isem tal-post direttament mill-Grieg), min iżeffen lil Ras il-Miġnuna, u min saħansitra jgħid li l-ġifen lanqas biss resaq lejn Malta. Insomma, jidher li fis-Seklu XIX, l-aktar teorija rikonoxxuta kienet tqis Il-Gżejjer bħala l-post tan-nawfraġju, tant li fl-1845 inbniet l-istatwa kbira ta' ***San Pawl tal-Gżejjer*** fil-quċċata tal-"gżira" l-kbira; minn dakinhar 'il hawn anke l-gżira nnifisha saru jsejħulha ***Il-Gżejjer ta' San Pawl***. B'kollox, Il-Gżejjer għandhom tul ta' ftit inqas minn 900 metru meta mkejlin mix-xifer li jagħti għal fuq il-fliegu ta' Bejn il-Gżejjer sal-ponta baxxa ta' ***Ras il-Gżejjer*** li tibqa' ħierġa 'l barra lejn il-grieg il-lvant bħala sikka taħt wiċċ il-baħar. Bejn wieħed u ieħor fin-nofs jinsab l-għonq ta' blat li jorbot iż-żewġ partijiet tal-gżira u jkennen il-qala ħelwa ta' bejniethom, magħrufa bħala ***Is-Sillat*** jew ***Is-Sillat tal-Gżejjer***. Fl-aktar rokna kennija ta' din id-daħla hemm xtajta ċkejkna ċagħqija, filwaqt eżatt faċċata tagħha (maqtugħa fil-blat man-naħa tal-"gżira" l-baxxa) għadha tidher menqa ċkejkna li tesa' dgħajsa waħda biss, bi skal qadim

Ikompli f'paġna 190

maġenbha. Il-bqija tax-xtut tal-Gżejjer huma weqfin u jogħlew bosta sulari 'l fuq minn wiċċ il-baħar qrib l-istatwa ta' San Pawl, għalkemm imbagħad jitbaxxew aktar ma tersaq lejn Ras il-Gżejjer. F'dawn is-sisien hemm ukoll sensiela ta' għerien żgħar, kif ukoll il-fdalijiet ta' ieħor akbar (illum sfrundat) li kienu jsejħulu ***L-Għar tal-Gżejjer*** u tliet mini naturali żgħar li l-isbaħ waħda fosthom tinsab ftit passi biss 'il bogħod mis-Sillat. Taħt l-istatwa ta' San Pawl tispikka wkoll qasma ġeoloġika, fejn il-blat tal-qawwi jieqaf ħesrem f'sies lixx inċanat u minfloku tixref l-unika biċċa tafal li tinsab fil-Gżejjer; maqrusa taħthom hemm ukoll daħla ċkejkna b'ċagħqija mrekkna fiha. L-istess qasma (*fault*) tidher anke fuq in-naħa l-oħra tal-fliegu, f'ġenb il-Ħerrieqa. Għalkemm illum il-Gżejjer huma diżabitati, għadu jidher il-fdal ta' razzett qadim biswit l-istatwa. Kien magħmul minn żewġt ikmamar imdaqqsin fuq xulxin u sa xi għoxrin sena ilu kien għadu kważi sħiħ, iżda minn dakinhar 'l hawn tħalla jiġġarraf kważi għal kollox minħabba t-telqa u l-vandaliżmu li ħakmuh. X'ħasra! Madwar dan ir-razzett naraw ukoll ħjiel tal-ħajja tal-imgħoddi fuq il-gżira: ħitan tas-sejjiegħ li kienu jdawru għelieqi b'ħamrija baxxa, bir (sewwasew nofs triq mir-razzett lejn Bejn il-Gżejjer), għar żgħir li kien jintuża bħala maqjel, u barriera ċkejkna li tittawwal għal fuq Bejn il-Gżejjer. Donnu li sas-seklu l-ieħor ir-raba' kien jinħadem, u hemm rakkonti dwar raħħâla li kienu jaqsmu l-fliegu minn Malta bil-merħla tagħhom (bl-għawm!) biex jieħdu l-bhejjem jirgħu fuq il-Gżejjer. Qrib l-egħlieqi hemm ukoll roqgħa magħrufa bħala ***It-Toqba l-Ħamra***, li mid-dehra kienet imfittxija għall-kaċċa tal-fniek li kienu jiġġerrew fuq il-gżira.

Ix-Xemxija, il-Pwales u l-Manikata

Biex tasal sal-Mellieħa, triq bilfors taqsam ***Il-Wied tal-Pwales*** (jew ***Wied il-Pwales***), billi dan il-foss naturali wiesa' li jinsab bejn Għajn Tuffieħa u San Pawl il-Baħar jaqtagħha mill-bqija ta' Malta. Bħalma rajna fil-bidu ta' dan l-artiklu, din il-medda ta' art baxxa bejn żewġ għoljiet issawret permezz taċ-ċaqliq tal-art aktar milli bħala wied minqux mill-ilma ġieri, iżda fil-fatt għandha wkoll pendil ħafif (l-istess bħalma rajna fil-każ tal-Wied tal-Qammieħ u ta' Qasam Barrani) u għaldaqstant l-ilma li jinġabar fiha jistagħdar f'tarfha, bejn ir-raba' ***tal-Pwales*** u dik ***Ta' Rkuplu***. B'hekk inħolqot għadira salmastra mdaqqsa ħdejn il-baħar, magħrufa bħala ***Is-Simar*** minħabba l-ħaxix iebes u ippuntat li jikber f'dan it-tip ta' ambjent u li dari kien jintuża biex minnu jinħadmu qfief u tagħmir ieħor minsuġ. Din l-għadira tiġbed lejha bosta għasafar tal-ilma tant li llum hija mħarsa. Hemm teoriji differenti dwar l-isem Pwales. Ħafna jaħsbu li hija verżjoni Semitika ta' l-isem "Pawlu" (jew tal-plural tiegħu) jew taħsira tal-isem Latin "Paulus", aktarx b'rabta ma' waħda mit-tradizzjonijiet popolari dwar il-miġja ta' San Pawl jew inkella minħabba xi mqades qodma li seta' kien hawn iddedikati lilu. Iżda skond id-dizzjunarju ta' Aquilina hemm ukoll min isostni li dan l-isem antik iktar għandu x'jaqsam mas-Simar stess, u huwa mnissel mill-kelma Latina għal dan it-tip ta' art mifqugħa bl-ilma (*"palus"*, li minnha tnisslet ukoll il-kelma Taljana *"palude"*). L-ilmijiet tax-xaba' tal-Wied tal-Pwales u tas-Simar ifuru għal ġol baħar sewwasew fejn hemm ramla żgħira (***Ir-Ramla tal-Pwales***) fil-parti l-ġewwenija nett ta' waħda mill-akbar qaliet tal-gżejjer Maltin, magħrufa bħala ***Il-Port ta' San Pawl***, ***Il-Qala ta' San Pawl***, jew ***Il-Qala ta' San Pawl il-Baħar***. Matul ix-xtut ta' dan il-port naturali maż-żmien żviluppa r-raħal kbir ta' San Pawl il-Baħar. Ir-Ramla tal-Pwales dari kienet akbar milli hi llum, u billi setgħet toffri post komdu għall-iżbark tal-għadu, fl-1716 ġiet imħarsa minn żewġ batteriji armati bil-kanuni, waħda fuq kull tarf tar-ramla. Minħabba li waħda kienet tara aktar xemx mill-oħra (minħabba li din tal-aħħar kellha għolja lejn in-nofsinhar tagħha), in-nies kienet issejħilhom ***It-Trunċiera x-Xemxija*** u ***It-Trunċiera d-Dellija***. Ix-xemxija għadha hemm sal-lum u tintuża bħala ristorant, filwaqt li d-dellija kienu ħattewha biex fetħu triq, u fil-post għadhom jidhru biss il-kopji ta' l-istemmi li kellha mal-faċċata tagħha. Aktarx li dawn iż-żewġ trunċieri maż-żmien taw isimhom liċ-ċentri abitati ta' madwarhom, appuntu ***Ix-Xemxija*** u t-tarf ta' San Pawl il-Baħar li għadu s'issa magħruf bħala ***Id-Dellija***. It-triq ewlenija li mir-Ramla tal-Pwales twassal għal fuq il-Mistra wkoll isibuha bħala ***It-Telgħa tax-Xemxija***, filwaqt li l-quċċata ta' l-għolja li tħares għal fuqha tissejjaħ ***Ix-Xagħra tax-Xemxija***. Din ix-xagħra tidher sew mit-triq tal-Mellieħa u dari kienet toffri xena li tpaxxi l-għajn; iżda fl-aħħar tletin sena, tilfet is-sbuħija tagħha minħabba l-bini għoli u ikrah li tħalla jinfirex għal fuqha u llum għandek dehra li tweġġa'. Max-xifer tax-xagħra għadhom jidhru xi fdalijiet arkeoloġiċi importanti, fosthom oqbra preistoriċi, kalati, il-fdal ta' tempju megalitiku ***f'ix-Xagħra ta' Żminka***, u ***L-Għar ta' Berbaħ*** li aktarx dari kien abitat. Minn ħdejn dan l-għar b'saqaf baxx tgħaddi trejqa antika ċċangata li tgħaddi minn ma***x-Xagħra ta' Żejżu*** u tieħdok lura lejn it-trunċiera; matulha hemm sensiela ta' għerien oħra maqtugħin fil-blat, u fi 3 minnhom għadek tista' tara l-imġiebaħ qodma tan-naħal mibnijin b'ċerta sengħa.

Ftit 'il ġewwa mis-Simar tinsab il-kappella qadima (1672) ta' ***Sant'Anna tal-Pwales***, maqrusa mal-ġenb tal-Wied tal-Pwales u mkennija taħt il-ġenb kemmxejn għoli ta***x-Xagħra tal-Għansar*** (jew sempliċement ***Tal-Għansar***) li tittawwal għal fuqha. Aktarx li x-xagħra ħadet isimha mix-xitla tal-għansar li hawnhekk tikber kotrana u li tispikka minħabba l-basal kbir tagħha li spiss jixref fil-wiċċ. Ħdejn il-kappella hemm mina qadima tal-ilma kif ukoll *shelter* u xi għerien oħra żgħar. Hemm ukoll wied ċkejken li jiġbor ilmijietu mix-Xagħra tal-Għansar u jinżel bi qlib wieqaf minn ħdejn il-kappella, qabel ma jferra' fil-Wied tal-Pwales; s'issa ma nexxilix nitkixxef x'jismu. X'imkien fl-inħawi tissemma wkoll il-kappella medjevali ta' ***Santa Marija tal-Pwales*** li llum m'għadhiex teżisti. Ftit aktar 'il ġewwa hemm ukoll wied ieħor akbar, ***Il-Wied ta' Manna***, li jinżel minn taħt ġemgħa ta' djar f'***L-Imbordin*** qabel ma huwa wkoll jingħaqad mal-Wied tal-Pwales. Minn ġo dan il-wied tgħaddi t-triq li tieħu lejn il-Miżieb u l-Mellieħa, filwaqt li fil-blat ta' madwaru jinsabu xi għerien, kalati u oqbra antiki; isem dan il-wied jissemma wkoll fil-katalogu arkeoloġiku li kien ħejja l-istudjuż Ingliż

J.D. Evans fl-1971. Il-Wied ta' Manna jifred ix-Xagħra tal-Għansar *mid-Dar il-Bajda* (jew *Ix-Xagħra tad-Dar il-Bajda*), quċċata għolja li aktarx issemmiet hekk minħabba xi binja solitarja li kienet tispikka f'dawn l-inħawi fl-imgħoddi. B'xorti ħażina, xi kittieba (aktarx fis-snin '50) qabdu u kissru dan l-isem biex dawruh f'"Bajda Ridge" (isem ivvintat, b'nofs Malti u nofs Ingliż) u b'hekk ħolqu żball li baqa' jiġi kkupjat sal-lum, l-istess bħalma kienu għamlu b'daqqa ta' pinna fil-każ ta' l-Aħrax tal-Mellieħa li għalih ivvintaw l-isem falz "Marfa Ridge". Il-Wied tal-Pwales jilqa' fih ukoll l-ilmijiet li jinżlu minn tliet widien kbar li jinżlu mill-inħawi tal-Imġarr u l-Wardija: ***Il-Wied ta' Għoxx il-Ħida***, ***Il-Wied ta' San Martin*** u wied kemmxejn iqsar iżda wiesa' li jibda minn ħdejn ***Għajn Ballut*** fil-Wardija. Dwar dawn il-widien forsi nitkellmu xi darb'oħra, inkella nitbiegħdu żżejjed mill-inħawi tal-Mellieħa u x-Xemxija.

Jekk nibqgħu mexjin mat-tul ta' Wied il-Pwales, bi dritt l-egħlieqi f'***Ta' Ġannaru***, ***Tal-Imbordin***, u ***Il-Wilġa***, naslu f'***Tal-Arġentier*** (jew sempliċement ***L-Arġentier***), mnejn tgħaddi trejqa qadima li ttellgħek lura lejn ix-xagħriet għoljin tad-Dar il-Bajda u tal-Għansar. Fl-inħawi tal-Arġentier, il-ġenb tal-wied jieħu l-forma ta' sies għoli u wieqaf li mhux għajr il-ħjiel ta' waħda mill-qasmiet ġeoloġiċi li diġà semmejna. F'daħla mal-ġenb ta' dan is-sies hemm għadd ta' għerien kbar li aktarx kienu abitati fl-imgħoddi, tant li uħud minnhom saħansitra għandhom xi bini ġo fihom; hemm ukoll xi bini ieħor eżatt magħhom. Għerien oħra bħalhom narawhom ukoll ftit 'il bogħod taħt ***Tal-Qargħa*** (jew ***Ix-Xagħra tal-Qargħa***) mat-tarf ta***l-Manikata***, għalkemm hawnhekk huma aktar mheddin minħabba l-bini ġdid u t-tqattiegħ ta' blat li għaddej f'dawn l-aħħar snin. Qrajt li wieħed mill-għerien ta' ħdejn il-Manikata, ***L-Għar ta' Mezzjettu***, kien jintuża min-nies tal-Manikata bħala kenn mill-ħbit tal-għadu waqt it-Tieni Gwerra. U b'hekk wasalna f'ras il-Wied tal-Pwales li tinsab bejn wieħed u ieħor fejn hemm l-artijiet maħduma ta' ***Ta' Tabuni***, ***Ħabel Ċillaq***, ***Il-Ħabel il-Kbir*** u ***Il-Ħabel l-Iswed***. Hawnhekk, il-kelma "ħabel" tindika għalqa tawwalija, bħalma wieħed kien għadu jara qabel ma seħħ ħafna qsim tar-raba' fi mkatar iżgħar. Wasalna wkoll il-Manikata, illum raħal imdaqqas li jittawwal għal fuq dan ir-raba'. Il-bini tal-Manikata tista' tgħid jaqta' x-Xagħra tad-Dar il-Bajda mix-Xagħra l-Ħamra. Hawn ta' min ifakkar li x-xagħriet li għadna kemm semmejna (kif ukoll Ix-Xagħra ta' Għajn Tuffieħa u x-Xagħra tal-Majjiesa li jinsabu aktar lejn il-punent) ikomplu ma' xulxin u flimkien jiffurmaw il-quċċata tal-istess għolja tawwalija li twassal mill-Mistra sa Ras il-Waħx. Mat-tarf tal-Manikata hemm ***Ir-Razzett tal-Qasam***, kumpless qadim ta' mqawel b'ħafna għerien żgħar madwaru, fosthom mina tal-ilma. Jinsab imrekken f'wied ċkejken li jaqleb lejn l-artijiet ta***l-Bajjâd*** (mad-daħla tal-*barracks* ta***l-Kamp ta' Għajn Tuffieħa***) qabel ma jiġi fix-xejn f***il-Qasam ta' Għajn Tuffieħa***, l-art watja fuq ir-riħ tar-Ramla tal-Mixquqa. X'imkien f'dawn l-inħawi jissemmew ***Għar Keteb*** u ***Għar Nifus*** (it-tnejn marbutin mal-kunjomijiet ta' xi Lhud li jissemmew fil-kitbiet ta' l-1417, għalkemm mhux ċar għal kollox jekk dawn iż-żewġ għerien jinsabux ħdejn ir-Razzett tal-Qasam jew inkella aktar lejn il-Manikata jew l-Arġentier. Minn ħdejn dan il-qasam agrikolu, kif ukoll minn mal-egħlieqi ta***l-Wilġa***, tgħaddi triq li titla' lura lejn il-Manikata wara li tilwi mar-razzett solitarju ***Tas-Sold***. Aktar 'il fuq fil-qalba ċkejkna tar-raħal, din it-triq tikser f'daqqa lejn ***It-Telgħa tal-Ħorob*** fejn tinsab il-kappella ta' San Ġużepp (mibnija fl-1920) u minn hemm tibqa' tiela' f'żigużajg kemmxejn wieqaf li fl-aħħar iwassal lejn il-knisja parrokkjali aktar moderna tas-sittinijiet li tiddomina r-raħal minn fuq il-quċċata tal-għolja.

Il-Miżieb u l-Wied tal-Kalkara

L-istess bħalma l-għolja dejqa ta' bejn ix-Xemxija u l-Manikata tixref għal fuq il-Wied tal-Pwales fuq naħa, daqstant ieħor taqleb lejn l-artijiet baxxi ta***l-Miżieb*** fuq in-naħa l-oħra. Il-Miżieb huwa gandott naturali kbir u wiesa' li jifred l-għolja ta' bejn il-Manikata u x-Xemxija minn dik tal-Mellieħa, u fforma bl-istess mod bħall-Wied tal-Pwales meta l-art fejn jinsab sfat imbuttata 'l isfel minħabba li nqarset bejn l-artijiet tal-Mellieħa u l-Manikata li ntrefgħu 'l fuq. Jidher li l-għamla tiegħu issaħħaħ l-effett tal-irjieħ li jonfħu għal ġo fih, u b'hekk ġieli jsibuh ukoll bħala ***Miżieb ir-Riħ***. Fil-qiegħ tiegħu jgħaddi wied twil (***Il-Wied tal-Kalkara***) li jibda minn post imsejjaħ ***Il-Għonq*** (ismu miegħu, bħalma rajna fil-Wied ta' Għajn Żejtuna) u jibqa' sejjer sal-Mistra. L-inħawi ta' madwar l-Għonq jgħidulhom ***Għajn Żnuber***, minħabba li sal-bidu tas-Seklu XX kien għad fadlilhom il-fdalijiet ta' bosk qadim magħmul minn siġar taż-żnuber (jigifieri tal-prinjoli) biswit nixxiegħa tal-ilma, u fil-fatt l-ewwel parti tal-Wied tal-Kalkara ġieli jsejħulha wkoll ***Il-Wied ta' Għajn Żnuber***. Hawnhekk l-art tinżel bi qlib kemmxejn qawwi mill-Għonq lejn ir-raba' aktar baxx f'***Tax-Xatba*** (jew ***Ix-Xatba***), mnejn ħadu isimhom l-artijiet tal-madwar (***Fuq ix-Xatba***) kif ukoll ir-razzett qadim (***Ir-Razzett tax-Xatba***) li jinsab fil-qrib. Madwar Tax-Xatba nsibu l-artijiet ogħla ***Tal-Qortin*** u ***Il-Mejjieli*** (ismu miegħu, għax imil lejn ġenb il-wied) man-naħa tal-Manikata, u dawk Ta' Ciantar u Tat-Tomna man-naħa tal-Mellieħa. Minn taħt Ta' Ciantar jinżel ukoll ***Il-Wied l-Abjad***, wied ċkejken b'xi egħlieqi mtarrġin ġo fih li jingħaqad mal-Wied ta' Għajn Żnuber sewwasew ħdejn l-Għonq. Il-Wied l-Abjad huwa biss wieħed minn sensiela ta' widien qosra li jibdew minn max-xifer tal-għolja tal-Mellieħa u jċarċru bi qlib qawwi lejn il-Wied tal-Kalkara. Fil-fatt, qrib ħafna ta' xulxin fl-inħawi tal-*pumping station* tal-Miżieb hemm ***Il-Wied ta' Sufa***, ***Il-Wied tax-Xaqrani*** (jew ***Il-Wied tar-Rabti***) u ***Wied il-Miżieb*** (li minnu tgħaddi t-triq sekondarja li mill-Imbordin twassal lejn il-Mellieħa). Xi ħbieb Melliħin kienu qaluli li "ta' Sufa" u "tax-Xaqrani" huma laqmijiet ta' familji li għadhom magħrufin sal-lum f'raħalhom; il-kelma "xaqrani" hija kelma qadima li tindika lil xi ħadd b'karnaġjon ruxxan. Fuq l-artijiet ta' madwar dawn it-tliet widien, li jsibuhom bħala ***Fuq il-Miżieb***, għadha tikber fl-istat naturali s-siġra kemmxejn rari tal-għargħar, illum meqjusa bħala s-siġra nazzjonali Maltija. U madwar l-irjus ta' dawn il-widien hemm ukoll ġabra ta' madwar għoxrin għar, fosthom ***L-Għar tal-Miżieb*** (li minn taħt ***Ix-Xifer tal-Miżieb*** u 'l-art għolja Ta' Masrija jittawwal għall-fuq il-wied li jġib l-istess

isem) kif ukoll miġbħa u xi oqbra fuq Il-Wied tax-Xaqrani. Jekk fhimt sew, huma propja dawn l-għerien li jissemmew minn Borg bħala ***L-Għerien ta' Fuq ir-Raff*** f'artiklu li kien kiteb fl-1995. Fil-parti t'isfel tal-Wied ta' Sufa hemm ukoll xi Depożiti Kwaternarji li jidhru bħala roqgħa ta' blat skur magħmul minn ħamrija ffossillizzata; il-ġebel ittundjat li jinsab ingastat fiha juri li din il-ħamrija nġabret hawn wara li nġarret mill-wied. F'Wied il-Miżieb hemm ukoll mina tal-ilma, kif ukoll (aktar 'l isfel ma' ġenb it-triq) vaska li donnha kienet tiġbor l-ilma ġieri u tintuża bħala għajn, għalkemm illum tinsab nofsha mirduma bl-imbarazz. Aktar lejn il-lvant, m***ix-Xagħra tal-Ħawlija*** (ħdejn ir-*roundabout* mad-daħla tal-Mellieħa) jinżel ukoll ***Il-Wied tax-Xemgħa*** (jew ***Il-Wied tal-Għansar***), li jgħaddi minn ħdejn l-artijiet weqfin ***Tax-Xemgħa*** u ***Il-Migduma*** qabel ma jingħaqad huwa wkoll mal-Wied tal-Kalkara fl-inħawi ta' ***Taħt il-Migduma***, sewwasew bi dritt ix-Xagħra tal-Għansar li diġà ltqajna magħha qabel. Minn mal-Wied tax-Xemgħa tgħaddi wkoll mogħdija qadima li kienet tinżel mill-Mellieħa, taqsam il-Wied tal-Kalkara (fejn hemm anke xi turġien maqtugħin fil-blat), u tibqa' tiela' lejn ix-Xemxija minn maġenb l-art immejla ta***s-Sagħtrija*** li aktarx tissejjaħ hekk minħabba li miżgħuda bix-xtieli tas-sagħtar kif wieħed jistenna f'dan it-tip ta' ambjent. L-istess mogħdija għandha fergħa oħra li tingħaqad ma***ċ-Ċangar***, kif kienet tissejjaħ it-triq il-qadima li titla' ma***l-Mejjieli tal-Ibraġ*** (l-artijiet imżerżqin bejn Tal-Braġ u l-wied) u tieħu lejn Selmun. Minn hawn 'il quddiem, il-kanal dejjaq tal-Wied tal-Kalkara jieħu s-sura ta' ħondoq baxx u mserrep, u fil-ġnub tiegħu nsibu għaxar għerien żgħar (fosthom tlieta li kienu jintużaw fl-imgħoddi bħala mġiebaħ, u tnejn oħra li aktarx kienu oqbra antiki). Imbagħad, sewwasew taħt ***Tal-Ħanċ*** (fejn tilwi t-telgħa tal-Mellieħa), il-wied jerġa' jitwessa', jaqsam minn taħt it-triq, u jibdel ismu għal Wied il-Mistra li jibqa' nieżel lejn il-baħar. It-tarf tax-Xagħra tax-Xemxija li jagħti għal fuq Wied il-Mistra fih irdum wieqaf u pjuttost inaċċessibbli, minħabba s-siġar u għollieq folti li jikbru fih. Jidher sew mit-triq ewlenija, eżatt wara binja żgħira (***Ir-Rixtellu***) li nbniet fi Żmien il-Kavallieri b'rabta mal-*Monte della Redenzione degli Schiavi*. Dawn l-inħawi jsibuhom bħala ***Il-Ġnien tal-Kalkara***. Mal-faċċata tal-irdum hemm żewġ għerien imdaqqsin, li wieħed minnhom fil-fatt għandu żewġ livelli fuq ġewwa u jerġa' jitfaċċa bħal tieqa maqtugħa fl-għoli; jidher li kien jintuża bħala *gunpost*, peress li qiegħed f'pożizzjoni tassew strateġika u fl-istess waqt moħbija. Mhux wisq 'il bogħod, u tista' tgħid imiss mal-bini tax-Xemxija, hemm ukoll rixtellu li mhux għajr id-daħla ta' mitħna taħt l-art; din kienet inbniet fis-snin '50 bħala parti mit-tħejjijiet għall-Gwerra l-Bierda.

It-toponomastika ta' taħt il-baħar

Fl-artklu li kont ktibt għal "L-Imnara" fl-2005 dwar l-Aħrax tal-Mellieħa, kont semmejt xi ħaġa fil-qosor dwar qiegħ il-baħar madwar il-Mellieħa, b'mod partikolari dwar Is-Sikka l-Bajda. Minn dak iż-żmien 'l hawn, ksibt aktar tagħrif toponomastiku mingħand xi sajjieda, u xtaqt naqsmu magħkom. Billi s-Sikka l-Bajda hija daqstant mifruxa, ix-xaqlibiet differenti tagħha għandhom ukoll il-laqmijiet tagħhom. Il-ġenb li jħares lejn it-tramuntana (bi dritt il-Ponta ta' l-Aħrax) isibuh bħala ***Ix-Xifer ta' Barra***. Aktar 'il fuq minnu, aktarx bi dritt Kemmuna, hemm ħofra fil-qiegħ wiesgħa xi 400 metru li tissejjaħ ***Il-Qrolla*** jew ***Il-Qrolla tas-Sikka l-Bajda***. Hemm ukoll ***Ix-Xifer ta' Ġewwa***, li jinsab bejn wieħed u ieħor bi dritt il-Madonna ta' l-Aħrax u jaqleb lejn in-nofsinhar. Is-sena l-oħra nżilt nogħdos bejn ix-Xifer ta' Ġewwa u l-Gżejjer, fejn hemm sikka oħra sabiħa f'għamla ta' tumbata mdaqqsa tal-qawwi li tisporġi mill-qiegħ; il-ġnub li jħarsu lejn il-lvant jaqilbu bil-mod lejn xifer baxx li mbagħad jagħti għal fuq qiegħ ċatt u ramli. Ngħid għalija t-tarf tagħha rajtu jixbaħ xi ftit lix-xtut ta' Bejn il-Kmiemen, bid-differenza li hawn kollox jinsab mistur taħt wiċċ l-ilma. L-istess sikka fiha wkoll sensiela ta' widien baxxi iżda tawwalin, u lejn il-quċċata tagħha għandha ħofra baxxa iżda wiesgħa li aktarx hija l-fdal ta' għar kbir sfrundat (l-istess bħall-Maqluba fil-Qrendi, u l-Latnija u d-Dragunara fil-Mellieħa). Semmewli wkoll ***Is-Sikka tal-Qanpiena***, li tinsab bejn Is-Sikka l-Bajda u l-post fejn jinsab mgħarraq is-sottomarin HMS Stubborn, iżda dwar din ma nafx wisq aktar. Hemm imbagħad ***Il-Banka***, sikka oħra aktar fil-fond li qiegħda xi 26 mil lejn il-grigal tal-Gżejjer ta' San Pawl. Aktar qrib l-art, madwar nofs triq bejn Il-Gżejjer u Buġibba, hemm sikka oħra żgħira (***L-Iskolji***) fejn qiegħ il-baħar jtbaxxa sa madwar 11-il metru.

Egħluq

F'dan l-artiklu ppruvajt naqsam magħkom xi informazzjoni li ġbart matul is-snin dwar it-toponomastika Melliħija, kemm minn għadd ta' kitbiet imxerrdin, kif ukoll direttament minn fomm xi nies tal-inħawi, fosthom xjuħ li ma nafx jekk minn dakinhar 'l hawn għadhomx magħna. Nittama li b'dan il-mod għent xi ftit biex dan il-tagħrif ġeografiku ma jintilifx, kif ukoll li forsi mexxieli nqanqal xi naqra interess f'dan il-qasam tal-wirt kulturali Malti. Fil-każ tal-Mellieħa għandi ngħid li sibt minjieri sħaħ ta' tagħrif fi ktieb mill-isbaħ li kien ħareġ il-Kunsill Lokali tal-Mellieħa fl-2002 bil-kontribut ta' diversi awturi, kif ukoll fil-kitbiet varji ta' Paul P. Borg speċjalment dwar Selmun. U ma nistax ma nsemmix l-għajnuna kbira li kienu tawni l-Melliħin David Muscat u Ernest Vella f'dan l-istħarriġ matul is-snin '90. Minkejja li b'dan il-mod ksibt kwantità kbira ta' dettalji, joħroġ ċar li għad hemm ferm aktar x'jinġabar qabel ma jkun tard wisq. Ngħidu aħna, f'dan l-artiklu stess aċċennajt għal numru kbir ta' għerien (kemm fuq l-art kif ukoll mal-baħar) bla ma stajt ngħidilkom x'igħidulhom, u daqstant ieħor semmejt postijiet li naf b'isimhom iżda għadni ma fhimtx fejn jinsabu eżatt. Ma' dawn ta' l-aħħar inżid ukoll ***Il-Wied ta' Psiepes***, ***Wied il-Ħarrub*** u l-***Wied id-Delli*** li jinsabu x'imkien fl-inħawi tal-Mellieħa, iżda s'hemm naf. U, mhemmx xi ngħidu, dwar it-toponomastika ta' qiegħ il-baħar qbadt biss tarf żgħir ta' dak li, żgur mhux forsi, jkunu jafu bih is-sajjieda tal-mestier. Għaldaqstant, f'każ li xi ħadd mill-qarrejja ta' *L-Imnara* jaf xi ħaġa aktar dwar dan is-suġġett, napprezza jekk ikellimni jew, saħansitra aħjar, jekk jogħġbu jikteb dwarha sabiex b'hekk dan it-tagħrif ma jintesiex. Qabel nagħlaq nixtieq inrodd ħajr ukoll lill-*Mapping Unit* tal-MEPA li pprovdewli l-

mappa li fuqha stajt nimmarka d-dettalji toponomastiċi għal ma' dan l-artiklu.

Riferenzi

1. Abela, Gio. Francesco (1647): *Della Descrittione di Malta Isola nel Mare Siciliano con le sue Antichità ed Altre Notitie* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1984).
2. Anonima ? (c. 1733-1787): *Vue du Plan General des Isles de Malte, du Cumin, et du Goze*. Mappa tal-Gżejjer Maltin, riprodotta fil-kalendarju tal-Bank of Valletta għall-1999.
3. Anonima (2009): *L-Inħawi ta' Selmun*. Artiklu f'*In-Nota* (fuljett ta' l-Għaqda Korali u Orkestrali "Maria Bambina", Mellieħa), Ħarġa nru. 26, Settembru 2009.
4. Aquilina, Joseph (1987): *Maltese-English Dictionary*. Midsea Books Ltd.
5. Atti notarili dwar artijiet ħdejn Daħlet il-Fekruna ġNutar Francis Micallef 21.04.1965; Nutar Tonio Spiteri 14.03.1989ħ.
6. Bonniċi Calì, Rafel (1994): *Il-Mellieħa post ta' folklor u storja*. "L-Imnara" Vol. 4 nru. 4 ġĦarġa nru. 17ħ.
7. Bezzina, John (bla data). *Toponomastika tal-Mellieħa*.
8. Borg, Paul P. (1989). *Selmun u l-Inħawi*. Bugelli Publications.
9. Borg, Paul P. (1995). Artiklu fil-gazzetta "It-Torċa" (29.10.1995)
10. Borg, Paul P. (1996). *Selmun: A Story of Love*.
11. Borg, Paul P. (2002): *Selmun*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali tal-Mellieħa.
12. Cardona, Mario (2002): *Għajn Tuffieħa and Manikata*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali tal-Mellieħa.
13. Cardona, Mario (2008): *Manikata and its Rural Aspects*. Artiklu f'*Il-Majjistral Nature and History Park*. Nature Trust (Malta) Publications.
14. Castagna, Pietro Paolo (1866): *Lis Storia ta Malta Bil Gzejer Tahha* (sic). Edizzjoni facsimile mitbugħa minn Midsea Books Ltd. (1985).
15. Ciantar, Giovannantonio (1772): *Malta colle sue città, fortificazioni, terre, villaggi, valloni e luoghi alpestri, con le sue isole adiacenti*. Malta, 1772. ġmappa meħuda mill-ktieb ta' l-istess awtur *Malta Illustrata*ħ, riprodotta f'Ganado (2002).
16. De Fer, Nicholas & Scutter, Georg Mattheus (1730): *Melite vulgo Malta cum vicinis Goza, quae olim Gaulos, et Comino insulis*. Augsburg, 1730. ġmappa riprodotta f'Ganado (2002) ħ.
17. De Rossi, Gio. Giacomo (1686): *Isola di Malta, Gozzo, Comino e Cominotto*. Ruma, 1686. ġmappa riprodotta f'Ganado (2002)ħ.
18. Du Val, Pierre (1667): *Les Isles de Malthe, Goze, Comin, Cominot, etc*. Pariġi, 1667. ġmappa riprodotta f'Ganado (2002)ħ.
19. Evans, John D. (1971): *The Prehistoric Antiquities of the Maltese Islands: A Survey*. Athlone Press.
20. Falzon, Annalise (2008): *Nature Walks at Il-Majjistral Nature and History Park*. Artiklu f'*Il-Majjistral Nature and History Park*. Nature Trust (Malta) Publications.
21. Ganado, Albert (2002): *Mellieħa on Maps of the 16th to early 19th Centuries*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
22. Geographical Section General Staff, War Office (1940): *Malta Sheets I-X*. GSGS No. 3852. ġPrinted at Ordnance Survey Office, Southampton, 1911-1940ħ
23. Gervais de Palmeus, A.F. (fils) & Lattre, Jean (1752): *Carte générale de le Principauté Souveraine des Isles de Malte et du Gozo dressé sur les memoires des grand officiers de l'Ordre*. Pariġi, 1752. ġmappa riprodotta f'Ganado (2002)ħ.
24. Għaqda Ex-Studenti Liċeo: *Il-Kappella ta' Sant'Anna*. ġkif deher fuq il-paġna ta' l-Internet http://www.alpsmalta.com/civics/stanabooklet.pdf, nhar l-1 t'Ottubru 2011ħ
25. Jaccarini, Carol (2002): *Giren and Imġiebaħ of Mellieħa*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
26. Kunsill Lokali tal-Mellieħa: *Il-Bir tal-Ħnejja – Il-Bir tal-Ħnejja f'Selmun*. ġkif deher fuq il-paġna ta' l-Internet http://www.mellieha.gov.mt/?module=content&id=511, nhar l-1 t'Ottubru 2011ħ
27. Michelot, Henri & Bremond, Laurens (1718): *Nouvelle carte de Lisle de Malthe*. Pariġi, 1718. ġmappa riprodotta f'Ganado (2002)ħ.
28. Mifsud-Circop, Ġorġ (2002): *A look at some legends*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
29. Muscat, David (2002): *Mellieħa in the First half of the 19th Century*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
30. Muscat, David: Il-Mellieħa 2,500 Q.K. - 870 W.K. Minn Żmien il-Bronz sa tmiem l-Imperu Ruman (2,500 Q.K. - 870 W.K.) ġkif deher fuq il-paġna ta' l-Internet tal-Kunsill Lokali Mellieħa http://www.mellieha.gov.mt/?module=content&id=505, nhar l-1 t'Ottubru 2011ħ
31. Muscat, Jimmy (2002): *Inhabited Areas and Street Names*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
32. *Records* tad-Dipartiment ta' l-Artijiet (avviżi dwar esproprijazzjoni ta' art fir-Ramla tal-Mellieħa)
33. Saliba, Raymond (2002): *The Sanctuary at Mellieħa*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
34. Spiteri, Stephen C. (1994). *Fortresses of the Cross*. Heritage Interpretation Services.
35. Spiteri, Stephen C. (1996). *British Military Architecture in Malta*.
36. Teuma, Eugene P. (2003). *San Pawl il-Baħar: A Guide*. Kunsill Lokali San Pawl il-Baħar.
37. Vella, Alfred (2002): *Mellieħa in the 20th Century*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
38. Vella, David (2010): *Home Cave Home – Peek into the Għar u Casa*. Ħarga nru. 3 tar-rivista "*Vida*" (Marzu 2010).
39. Vella, Ernest (2002): *The Archaeological Legacy*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
40. Wettinger, Godfrey (2002): *Mellieħa in the Middle Ages*. F' Catania, J (ed.) *Mellieħa Through the Tides of Time*. Kunsill Lokali Mellieħa.
41. Zingarelli, Nicola (2003). *Vocabolario della Lingua Italiana*. Zanichelli Editore.

Komunikazzjonijiet personali:

1. Dun Alwiġ Deguara (Mġarr), 1993
2. Charles Vella (mill-Mellieħa), 1997
3. David Muscat (mill-Mellieħa), 1995
4. Ernest Vella (mill-Mellieħa), 1995
5. Ġamri Vella (mill-Mellieħa), 1995
6. Ġanni Debono (mill-Mellieħa), 1995
7. Gilbert Cutajar, 2000
8. Joseph Cachia (mill-Mellieħa), 2001
9. Paul P. Borg (mill-Mellieħa), 1995

10. Sammy Vella (ex-Sindku tal-Mellieħa), 1998

11. Bdiewa (anonimi) f'dawn il-lokalitajiet: Il-Wied tal-Qammieħ (1994); Il-Wied tax-Xaqrani (1994 & 1997); Rdum Majjiesa (1997); Il-Wied tax-Xemgħa (1998).

12. Gwardjan tar-riserva ta' l-Għadira (anonimu), 1994

13. Kaċċaturi (anonimi) f'dawn il-lokalitajiet: Bunaħħâla (1990)

14. Barklor (anonimu), 2008

FIL-PAĠNI LI JMISS ISSIBU WERREJ TAL-ISMIJIET TAL-POSTIJIET MURIJA FIL-MAPPA TA' PAĠNA 169-170.

© Alex Camilleri

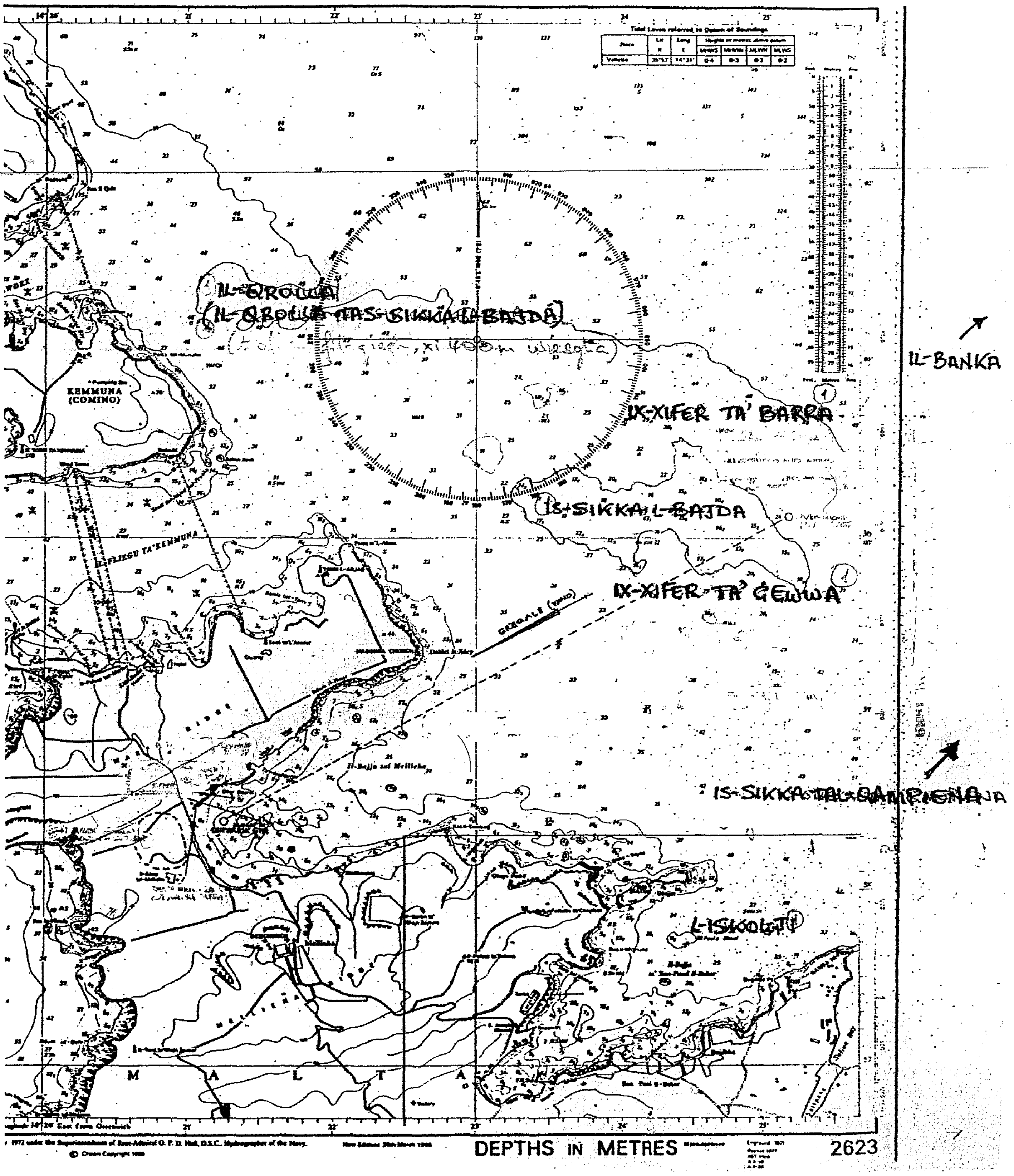

L-Għadira u madwarha

1. Il-Qammieħ	2. Il-Ħarq tan-Niġes
3. Ġebel Imbark	4. Rdum il-Qammieħ
5. Il-Mejjieli	6. Iċ-Ċumnija
7. "Għar Bettiewes" (?) / L-Imbidjuż (?)	8. Il-Bisqra
9. Il-Wied tal-Qammieħ	10. L-Għadira
11. Ir-Ramla tal-Mellieħa	12. Tan-Nofs
13. L-Iskoll	14. L-Irziezet tal-Għadira
15. Il-Ħamra	16. L-Aħdar (Ta' l-Aħdar)
17. Is-Sontina	18. Il-Gudja
19. Il-Ħofra	20. Qasam Barrani
21. Il-Wied tal-Ħanżira	22. Tat-Tomna
23. Il-Wied tal-Għajn	24. Ta' Pennellu
25. Tal-Għajn	26. Ir-Razzett tax-Xjaten
27. L-Għar ta' Żamberat	28. Ta' Randa
29. Il-Ħalqun	30. Wied San Niklaw
31. San Niklaw (L-Għar ta' San Niklaw)	32. Ġnien San Niklaw
33. Bejn il-Ġonna	34. Ġnien Ingraw
35. Il-Wied ta' Ġnien Ingraw	36. Iċ-Ċens

L-irdumijiet tal-punent

37. L-Irdum l-Ikrah	38. Ras in-Niexfa
39. Irdum l-Ixquq	40. Il-Prajjet (Il-Għant)
41. Ix-Xquq	42. Ras il-Prajjet (Il-Ponta ta' Bunaħħâla)
43. Bunaħħâla	44. L-Għar ta' Bunaħħâla
45. L-Għerien ta' Bunaħħâla	46. Il-Wied ta' Rdum
47. Il-Poppa tal-Ġifen	48. L-Għawseġ
49. Irdum il-Għawseġ	50. Il-Mansab (Iċ-Ċens tal-Mansab)
51. Ta' Ciantar	52. Għajn Żnuber
53. It-Torri ta' Ciantar (It-Torri ta' Għajn Żnuber)	54. L-Irdum ta' Beċċuna
55. Ix-Xagħra ta' Għajn Żnuber	56. Il-Minżel
57. Irdum id-Delli	58. L-Iskoll ta' l-Agħsafar
59. Dahar il-Ħmar	60. Il-Qortin ta' Għajn Tuffieħa
61. Ras il-Waħx (Il-Ponta tal-Mejjiesa)	62. L-Iskoll tal-Waħx (Ras il-Mewt)
63. Ix-Xagħra tal-Majjiesa (Ix-Xagħra tal-Qortin)	64. Irdum Majjiesa (L-Irdum tal-Mejjiesa; Il-Mejjiesa; jew L-Irdum)
65. Il-Minżel tal-Majjiesa	66. In-Naħlija
67. Il-Wied tan-Naħlija	68. Ix-Xagħra ta' Għajn Tuffieħa (Il-Moxa ta' Għajn Tuffieħa)
69. Ix-Xagħra l-Ħamra	70. Il-Ponta tal-Mixquqa
71. Ir-Ramla tal-Mixquqa	72. Għajn Mixquqa
73. Il-Wied ta' Għajn Tuffieħa	74. Il-Qala tal-Mixquqa
75. Il-Wita tat-Torri (Tat-Torri)	76. It-Torri ta' Għajn Tuffieħa (It-Torri ta' Għajn Mixquqa)
77. Il-Borġ ta' Għajn Tuffieħa	78. Il-Qala ta' Għajn Tuffieħa
79. Ir-Ramla ta' Għajn Tuffieħa (Ir-Ramla tar-Rdum)	80. Ras il-Qarraba

Il-Mellieħa

81. Il-Madonna tal-Mellieħa	82. Il-Wied ta' Santa Marija (Il-Wied tal-Mellieħa; Il-Wied tal-Madonna; jew Il-Wied ta' Ruman)
83. Ta' Snajjin	84. Is-Salib tal-Pellegrini
85. Il-Fortizza tal-Mellieħa (Il-Fortizza tas-Salib)	86. Ix-Xagħra tal-Mellieħa
87. L-Għar tal-Madonna (L-Għar tal-Ilma) & Il-Madonna tal-Għar	88. Ta' Skrajda
89. L-Għajn tal-Mellieħa	90. L-Għarukaża (L-Għarkaża; Għar San Pawl; Id-Dar ta' San Pawl)
91. Fuq San Pawl (Tat-Tramblett)	92. Il-Qortin
93. Tas-Salib	94. Ta' Masrija
95. Ta' Peswella	96. Tal-Braġ (L-Ibraġ)
97. Ix-Xagħra ta' Barra	98. Il-Qortin ta' Għajn Żejtuna
99. Taz-Zoppa	100. Ta' Ċangulin
101. Għajn Żejtuna	102. Il-Wied ta' Għajn Żejtuna
103. Fuq il-Qigħan	104. Ir-Ramla ta' Għajn Żejtuna
105. L-Għajn ta' Fuq	106. L-Għajn t'Isfel
107. L-Għonq	108. Il-Ħabel it-Twil

109. L-Għar tal-Bajjadan	110. Il-Ħarq
111. Ix-Xerrieqa	112. L-Għerien
113. L-Għar tat-Tramuntana	114. L-Imxaxa
115. Wied Ballut	116. Taħt l-Imxaxa
117. Il-Ġebliet	118. Tas-Sellum (Is-Sellum)
119. It-Tunnara	120. Ta' Gerbulin
121. Tal-Ġrieden	122. Ix-Xagħra tat-Tunnara
123. It-Trunċiera (It-Trunċiera tal-Mellieħa)	124. L-Għar tat-Trunċiera
125. Iċ-Ċagħqija	

Selmun u x-xtut tal-lvant

126. Taħt il-Palma	127. Il-Kopp
128. L-Irdum tal-Griebeġ	129. Ras il-Griebeġ
130. Il-Griebeġ	131. Ix-Xagħra tal-Kurunell
132. Xagħret Għekek	133. Ix-Xagħra tal-Gardillu
134. Il-Latnija	135. Il-Bir tal-Latnija
136. Ġebel Żnajbar	137. L-Imġiebaħ
138. Wied l-Imġiebaħ (Il-Wied ta' l-Imġiebaħ)	139. Il-Ħewwiexa
140. Il-Ħawlija	141. Tal-Mellieħi
142. Ta' Kettu	143. L-Għerien ta' l-Imġiebaħ
144. Il-Ponta s-Sewda	145. Ir-Ramla ta' l-Imġiebaħ
146. Ir-Ramla ta' Għajn Ħadid	147. Għajn Ħadid
148. Ix-Xagħra ta' Għajn Ħadid (Ix-Xagħra tat-Torri)	149. L-Irdum ta' Għajn Ħadid
150. Iċ-Ċens ta' Għajn Ħadid	151. It-Torri ta' Għajn Ħadid
152. Tal-Lembi	153. Iċ-Ċens tal-Merħla
154. Il-Palazz ta' Selmun	155. Selmun
156. Il-Bir tal-Ħnejja	157. It-Taqtigħat
158. Ta' Rumini	159. Tal-Blata
160. Il-Blata l-Bajda (Il-Blata)	161. Is-Sikka tal-Blata
162. Bugazzin	163. Is-Salini
164. Il-Ħerrieqa	165. Rdum il-Bies
166. It-Trunċiera	167. L-Għar ta' Rdum il-Bies
168. Il-Fortizza ta' Selmun (Il-Fortizza ta' Campbell)	169. Ir-Razzett tal-Blata
170. Is-Sarġ (Tas-Sarġ)	171. Ġebel it-Tork
172. Ras il-Miġnuna	173. Tal-Miġnuna
174. Ix-Xagħra tat-Trunċiera	175. L-Għar ta' Bazzu
176. L-Għar ta' Marozz	177. L-Għar tal-Furbani
178. L-Għar ta' San Pawl	179. Il-Ħalq tal-Klieb
180. It-Trunċiera tal-Mistra (It-Trunċiera)	181. Il-Gardjola
182. L-Għar ta' Ġebel it-Tork	183. Il-Qala tal-Mistra (Il-Mistra)
184. Wied il-Mistra	185. Il-Bajjâd
186. Il-Ħbula l-Bojod	187. Il-Bur (Il-Bur tal-Ħarruba)
188. L-Ulieġi	189. Il-Ġdida
190. Ix-Xifer	191. L-Isqaq tal-Bajjâd
192. Ix-Xagħra ta' Selmun	193. Wied Għarbiel
194. Iċ-Ċens ta' Wied Għarbiel	195. L-Imgħalaq (Il-Magħlaq)
196. Il-Forn	197. Ix-Xagħra tal-Qortin (Tal-Qortin)
198. Rdum Irxaw	199. Ta' Rxaw (Ta' Rdum Irxaw, jew Ta' Għar Fekruna)
200. L-Irdum ta' Coleiro	201. Rdum Stoppin
202. Daħlet il-Fekruna (Dar il-Fekruna)	203. Il-Ponta tal-Fekruna (Ras Irxaw)
204. Għar Fekruna	205. Għajn Fekruna
206. Il-Mogħxa	207. Iċ-Ċens tal-Bir
208. Ix-Xagħra tal-Bur tal-Ħarruba	209. Qortin Simber
210. Iċ-Ċens	211. Il-Ġnien
212. Il-Ħabel ta' Demel	213. Ir-Ranċis
214. Id-Dukkiena	215. Il-Kalkara
216. Stoppin	

Il-Gżejjer

217. Il-Gżejjer (Il-Gżejjer ta' San Pawl; Il-Gżejjer ta' Selmun; L-	218. Selmun

Iskoll ta' Selmun; Tal-Barba Marku)	
219. Selmunett	220. Bejn il-Gżejjer
221. San Pawl tal-Gżejjer	222. Ras il-Gżejjer
223. Is-Sillat (Is-Sillat tal-Gżejjer)	224. L-Għar tal-Gżejjer
225. It-Toqba l-Ħamra	

Ix-Xemxija, il-Pwales u l-Manikata

226. Il-Wied tal-Pwales (Wied il-Pwales)	227. Il-Pwales
228. Ta' Rkuplu	229. Is-Simar
230. Ir-Ramla tal-Pwales	231. Il-Port ta' San Pawl (Il-Qala ta' San Pawl; Il-Qala ta' San Pawl il-Baħar)
232. It-Trunċiera x-Xemxija	233. It-Trunċiera d-Dellija
234. Ix-Xemxija	235. Id-Dellija
236. It-Telgħa tax-Xemxija	237. Ix-Xagħra tax-Xemxija
238. Ix-Xagħra ta' Żminka	239. L-Għar ta' Berbaħ
240. Ix-Xagħra ta' Żejżu	241. Sant'Anna tal-Pwales
242. Ix-Xagħra tal-Għansar (Tal-Għansar)	243. Il-Wied ta' Manna
244. L-Imbordin	245. Id-Dar il-Bajda (Ix-Xagħra tad-Dar il-Bajda)
246. Il-Wied ta' Għoxx il-Ħida	247. Il-Wied ta' San Martin
248. Għajn Ballut	249. Ta' Ġannaru
250. Ta' l-Imbordin	251. Il-Wilġa
252. Ta' l-Arġentier (L-Arġentier)	253. Tal-Qargħa (Ix-Xagħra tal-Qargħa)
254. Il-Manikata	255. L-Għar ta' Mezzjettu
256. Ta' Tabuni	257. Ħabel Ċillaq
258. Il-Ħabel il-Kbir	259. Il-Ħabel l-Iswed
260. Ir-Razzett tal-Qasam	261. Il-Bajjâd
262. Il-Kamp ta' Għajn Tuffieħa	263. Il-Qasam ta' Għajn Tuffieħa
264. Il-Wilġa	265. Tas-Sold
266. It-Telgħa tal-Ħorob	

Il-Miżieb u l-Wied tal-Kalkara

267. Il-Miżieb (Miżieb ir-Riħ)	268. Il-Wied tal-Kalkara
269. Il-Għonq	270. Il-Wied ta' Għajn Żnuber
271. Tax-Xatba (Ix-Xatba)	272. Fuq ix-Xatba
273. Ir-Razzett tax-Xatba	274. Tal-Qortin
275. Il-Mejjieli	276. Il-Wied l-Abjad
277. Il-Wied ta' Sufa	278. Il-Wied tax-Xaqrani (Il-Wied tar-Rabti)
279. Wied il-Miżieb	280. Fuq il-Miżieb
281. L-Għar tal-Miżieb	282. Ix-Xifer tal-Miżieb
283. L-Għerien ta' Fuq ir-Raff	284. Ix-Xagħra tal-Ħawljia
285. Il-Wied tax-Xemgħa (Il-Wied tal-Għansar)	286. Tax-Xemgħa
287. Il-Migduma	288. Taħt il-Migduma
289. Is-Sagħtrija	290. Iċ-Ċangar
291. Il-Mejjieli ta' l-Ibraġ	292. Tal-Ħanċ
293. Il-Ġnien tal-Kalkara	294. Ir-Rixtellu

It-toponomastika ta' taħt il-baħar

295. L-Iskolji	296. Ix-Xifer ta' Barra
297. Il-Qrolla (Il-Qrolla tas-Sikka l-Bajda)	298. Ix-Xifer ta' Ġewwa
299. Is-Sikka tal-Qanpiena	300. Il-Banka

Oħrajn (mhux identifikati sew)

301. Irdum Stas	302. *"Censo dei Falconi"*
303. Rdum Fossa	304. Il-Ponta tal-Vas
305. Il-Ponta ta' Għajn Tuffieħa	306. Għar Nifus
307. Għar Keteb	308. Taħt il-Ħanin
309. Ta' Kullatu	310. Taħt il-Palazz
311. Il-Wied ta' Psiepes	312. Wied il-Ħarrub
313. Wied id-Delli	